MARTIN JEŽEK
Praga

ARCHEOLOGIA NA RYNKU MAŁEGO MIASTA W CZECHACH

w mnohych hlawach rozumowe rozlicznij
a w kazdee ginij
Zdalo se nesskodne polozitij przesto
w kterem cziasu kamenem wystaweno miesto
Domowe w rynku y wiezie na branach
Vlicze zpraweny byly wsseczky w stranach
Wssicknij domowe k bytu gsu przipraweni
Sklenuti sslichtowanij y sstitowe zmalowanij

pisarz Burian, Pardubice 1515

Niezależnie od możliwości poznawczych archeologii w historiografii czeskiej ustalił się prawny charakter interpretacji pojęcia „miasto". W tym sensie bywa stosowane do oznaczania struktur osadniczych uprzywilejowanych oraz kierujących się wspólnymi normami (zob. KEJŘ 1998, s. 20-31; ŽEMLIČKA 1995). Fenomen parcelacji oraz ogólnej organizacji zasiedlonej przestrzeni, badany metodami archeologicznymi (zob. RICHTER 1979), zmusił nas do zwrócenia uwagi na wąski zakres i luki w pojmowaniu prawnym, ograniczonym skądinąd zasięgiem bazy źródeł pisanych. Przełom lokacyjny obie dyscypliny traktują jednak jako moment zasadniczy. Z badań źródeł pisanych i archeologicznych wynika, iż lokacja miejska nie zawsze zdołała urzeczywistnić zamysły fundatora (por. RICHTER, VELÍMSKÝ 1993; KLÁPŠTĚ 1995; MOŻDZIOCH 1996, s. 31). Dzięki dostrzeganym przez archeologów korelacjom między miastem i jego zapleczem (KLÁPŠTĚ 1995; 1996, s. 23-24; 1997), obserwujemy w procesie zakładania struktur osadniczych nowego typu początek dążeń do przeforsowania funkcji miejskich oraz odróżnienia ich od wiejskiego charakteru okolicy. Ramy chronologiczne niniejszego opracowania wyznaczone są na okres od XIII w., kiedy to w krajach czeskich środowisko niemieckie wprowadzało w życie nowe struktury osadnicze, do początków XV stulecia, w którym wiele aspektów uległo zmianie. Pomimo pozytywnych obecnie nurtów w zakresie współczesnych badań archeologicznych, uwzględniających zabytki późnośredniowieczne i wczesnonowożytne, cechą tego odcinka czasu jest stopniowe obniżanie roli wykopalisk w procesie poznawczym miast, stosownie do narastania zasobu źródeł pisanych. Przedmiotem naszych dociekań będą lokacje królewskie, których cechą była uprzywilejowana pozycja wśród znacznej grupy gmin o charakterze miejskim (ryc. 1). Baza źródłowa do badania historii fundacji czynionych przez panującego oraz skutki dynamicznego forsowania ich roli pozwalają przedstawić zróżnicowany obraz ówczesnej rzeczywistości. W wyjątkowych wypadkach będą się pojawiały przykłady z miast niekrólewskich. Nie sposób także nie dostrzec bogactwa późnośredniowiecznych źródeł pisanych, które mogą przyczynić się do wyjaśnienia licznych problemów dziejów procesów miastotwórczych.

Podobnie jak na Śląsku (MŁYNARSKA-KALETYNOWA 1980, s. 353), najstarsze lokacje w krajach czeskich skupiają się na obszarach mających z punktu widzenia

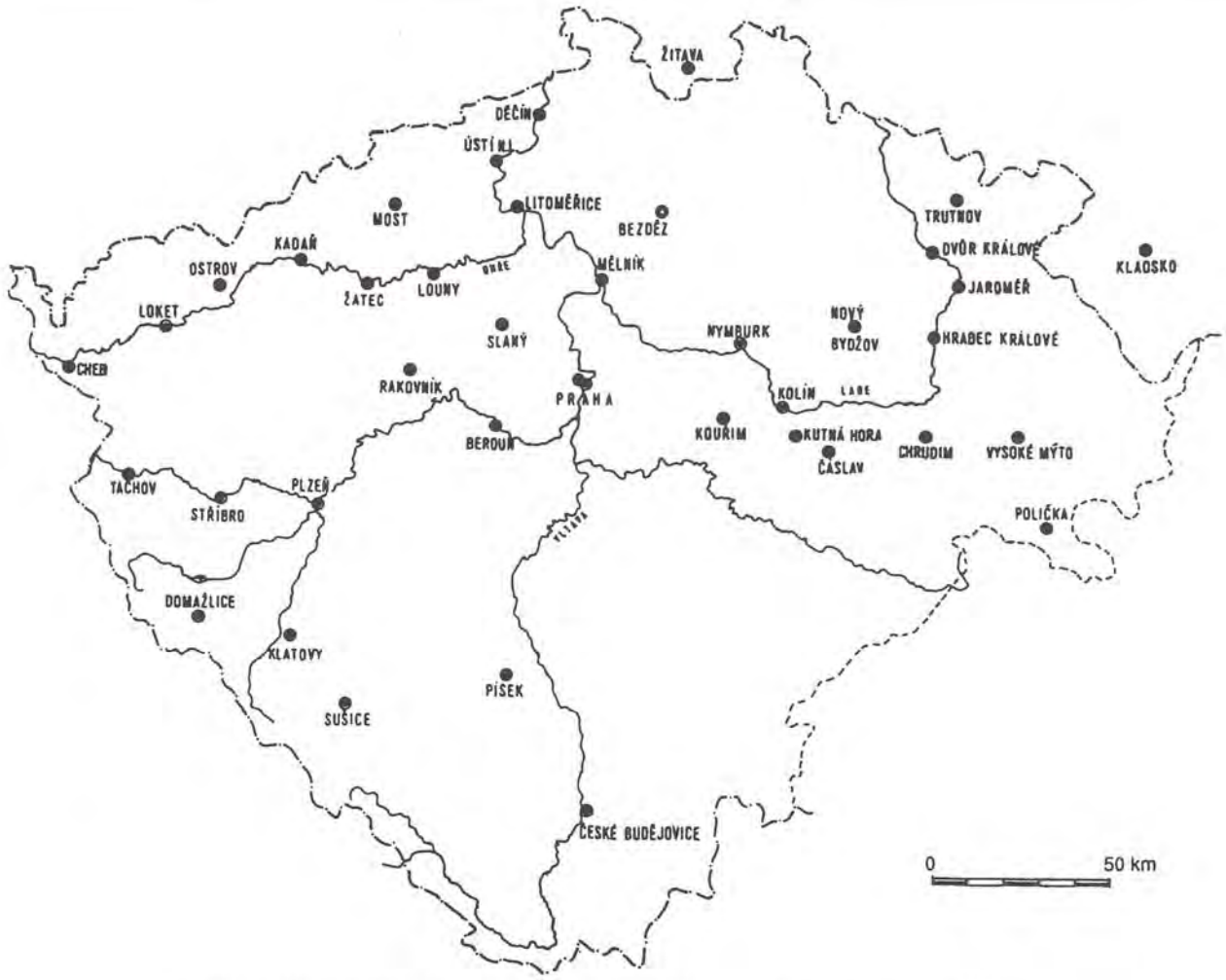

Ryc. 1. Miasta królewskie w Czechach ok. XIII/XIV w. (wg RICHTER, VELÍMSKÝ 1993)

władzy centralnej charakter peryferyjny. Interpretując warunki, na jakich od początku drugiego dziesięciolecia XIII w. powstawały takie miasta, jak Bruntál (Śląsk), Uničov (północne Morawy) czy inne, należy tu raczej podkreślić zamiar wykorzystania obszarów rudonośnych przed dążeniami do rozwoju kraju czy względami strategicznymi (zob. KOUŘIL, PRIX, WIHODA 1998, s. 111-113; PRIX 1999, s. 8; por. ŠEBÁNEK 1952; BAKALA 1972). Skutki tych oddziaływań, dostrzegalne wcześniej na obszarach przygranicznych czeskiej części Śląska, północnych, a prawdopodobnie też południowych Moraw (zob. DOLEŽEL 2000), w Czechach są zauważalne od lat 20. XIII w. Pierwsze miasta w Czechach, położone poza głównym nurtem kolonizacyjnym idącym od Śląska w kierunku Moraw północnych, ukonstytuowały się na prawie magdeburskim na krańcach wschodnim i północno-zachodnim, w sąsiedztwie Śląska i Saksonii. Nie ma podstaw do przypuszczeń, iż zakładaniu miast w Czechach towarzyszyło zwykle sporządzenie dokumentu oraz że dotychczasowy zasób źródeł pisanych jest wyraźnie niekompletny, a przez to zniekształcony (zob. JEŽEK 1999, s. 838). Na terenie Czech z XIII wieku znane są tylko dwa akty lokacyjne zawarte między panującym i lokatorem (z odrębną sytuacją spotykamy się na Morawach – zob. KEJŘ 1998, s. 126-128 i na Śląsku Opawskim – zob. BAKALA 1977; 1979, s. 235). W obu przypadkach mamy prawdopodobnie do czynienia z najbardziej wyraźną próbą kultywowania słabo do tej pory zaludnionego rejonu. Z uwagi na założenie tych miast w latach 60. XIII w. zaliczamy je do młodszego okresu lokacji miejskich. Akt lokacyjny miasta Polička z 1265 r. (ryc. 2:6) zawiera również obowiązek zakładania wsi w okolicy (CDB V/1, nr 457, s. 673-676). Dokument o założeniu miasta (CDB V/1, nr 423, s. 627-628), które nie bez podstaw utożsamiamy z Bezdězem, zapoczątkował proces kolejnych prób rewitalizacji nowej formy osadnictwa, z których ostatecznie musiano zrezygnować (zob. ŽEMLIČKA 1980, s. 737-739). Następne z kolei zachowane źródła pisane, dokumentujące początki miast komunalnych w Czechach, przeznaczone były dla gmin już ustanowionych. Dokumenty z miasta Roudnice, założonego w dobrach biskupa,

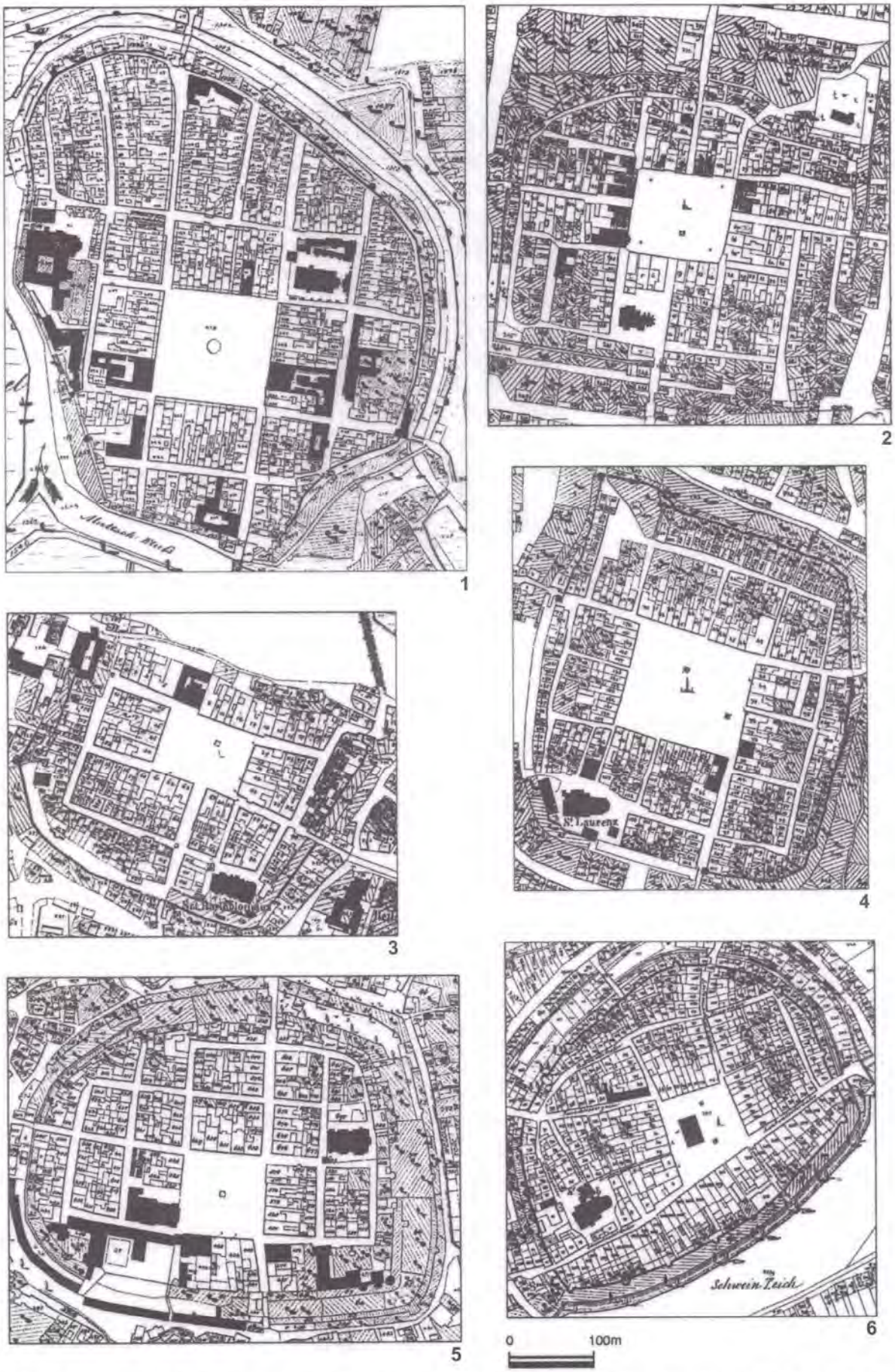

Ryc. 2. Plany miast około 1840 r.: 1 – České Budějovice, 2 – Nový Bydžov, 3 – Kolín, 4 – Vysoké Mýto, 5 – Klatovy (przy rynku kościół XVII-wieczny), 6 – Polička

czy też miasta królewskiego Litovel na Morawach, zawierają wzmiankę, że do ich lokacji doszło bez sporządzenia aktu (Šebánek, Dušková 1956, s. 105). Określając mianem lokacji na tzw. surowym korzeniu zakładanie miast królewskich w Czechach na gruntach nie zasiedlonych, a w pobliżu dawniejszych osiedli, należy wyodrębnić wyżej wymienione miasto Polička (oraz nieudaną próbę lokacji Bezdězu), które nie miało poprzednika w postaci dawniejszego osiedla o charakterze centralnym.

Naturalnie chronione podgrodzia dawnych grodów książęcych, o powierzchni kilku hektarów, dostarczały dostatecznej ilości terenów do wyznaczenia planów parcelacyjnych najstarszych miast królewskich. Regularny układ osiedli nawiązujących do starszych struktur osadniczych nie jest w Czechach również tak wyraźny, jak na Śląsku, gdzie warunki geomorfologiczne mniej sprzyjały nakładaniu się nowych lokacji na dawniejsze ośrodki grodowo-kasztelańskie (zob. Moździoch 1996; Piekalski 1999, s. 249-252). Korzyści, jakich początkowo dostarczał fakt lokowania miasta w miejscu dawniejszego ośrodka ze stosunkowo gęsto zaludnionym zapleczem i wystarczającą ilością terenów do dyspozycji króla-zasadźcy (zob. Žemlička 1998), zanikały z upływem kilku stuleci. Pojawiał się natomiast problem ograniczonej przestrzeni do dalszego rozwoju. Na rozległych płytach płaskowyżu ukonstytuowano w 1. poł. XIII w. wiele jurydyk, które nawiązały do uprzedniego rozwoju poprzez zabudowanie gruntów do tej pory nie zasiedlonych, a w pobliżu osiedli wczesnośredniowiecznych. Z odmienną nieco sytuacją spotkać się można w przypadku miasta królewskiego Most (ryc. 3:5), oddalonego od swojego poprzednika – jednego z ośrodków Przemyślidów Bíliny (zob. Klápště 1994, s. 9-24) – podobnie jak królewskie Mýto od ośrodka kasztelańskiego Vraclavia. Właśnie tutaj, w mieście Most, które, pomimo faktu lokowania w pobliżu starszej osady, można uważać za najstarsze miasto w Czechach założone na tzw. surowym korzeniu, sytuacja geomorfologiczna umożliwiła dodatkowe powiększenie jego powierzchni (zob. Klápště 1997, s. 336-338). Pomimo to w krajach czeskich wielu urbanistów nie zdołało oprzeć się pokusie metrycznego rozszyfrowania tajemnicy miasta średniowiecznego. Często nie docenili oni faktu, iż wiele starszych lokacji miejskich nakładało się na poprzednie formy – w odróżnieniu od późniejszych przedsięwzięć lokacyjnych, które cechowały raczej dążenia do urbanizacji rejonów odległych i mniej rozwiniętych. W rezultacie zrodziła się hipoteza o stopniowym rozwijaniu się układu przestrzennego w rozwiązania bardziej regularne oraz pogląd, iż miasta później lokowane osiągnęły najwyższe formy urbanistyczne (np. Líbal 1958; Hauserová 1992, s. 9; Kuthan 1993, s. 174-193). Regularność układów oraz ulic i rozległość rynku podkreślał już A. Hoenig (1921). Niejednokrotnie postępowano też w sposób retrospektywny, nie biorąc pod uwagę możliwości stopniowego kształtowania się organizmu miejskiego, a także prowadzono badania nad pierwotnymi założeniami korzystając z map dziewiętnastowiecznych.

Kwestia omawianej już kategorii miast lokowanych na tzw. surowym korzeniu, jakkolwiek wydaje się być składnikiem procesu zwanego *melioratio terrae,* będzie nas interesowała, przede wszystkim ze względu na tematykę niniejszego tomu. Z uwagi na brak powiązań między tą grupą miast a zabytkami dawniejszej zabudowy można wykorzystać ją do badania ewentualnych reguł w ukształtowaniu urbanistycznym miast w dobie pełnego średniowiecza. Spośród prawie czterech dziesiątek miast królewskich w XIV-wiecznych Czechach można by znaleźć niespełna dziesięć założeń bez bezpośredniego nakładania się na osadnictwo poprzedzające. Nie ma też w tych wypadkach uzasadnienia, aby sądzić, iż do ich założenia doszło przed połową XIII w. (por. Kejř 1998, s. 119-122). Ich wyodrębnienie umożliwiają zatem relacje źródeł pisanych, jak też forma rozplanowania przestrzennego zespołu zabudowań wokół placu w kształcie czworokąta. Regularny układ przestrzenny oraz dotychczasowy stan wiedzy pozwalają nam do liczby miast, których pierwotny plan nie uległ znamiennym przeobrażeniom (z niżej wymienionych przyczyn pomijamy tu Písek i Stříbro), zaliczyć oprócz wzmiankowanej Poličky również Pilzno (Plzeň, ryc. 4:3), České Budějovice, Nový Bydžov, Vysoké Mýto, Klatovy (ryc. 2). Regularny układ urbanistyczny miał też Kolín; na jego obszarze odkryto jednak zabytki wczesnośredniowiecznego osiedla. W pobliżu Kolína – podobnie jest zresztą w miastach Pilzno, Nový Bydžov, České Budějovice i in. – usytuowana jest wieś Starý Kolín. Analogiczny przykład przedstawia nowo wytyczony Písek (zob. Šimák 1938, s. 1013-1014), gdzie jednak niezwykła forma rozwiązania urbanistycznego w postaci dwóch placów nie wyklucza możliwości dodatkowych regulacji (zob. dalej). Ze specyficzną sytuacją spotykamy się w wypadku zanikłej lokacji, zwanej już w XIV w. Staré

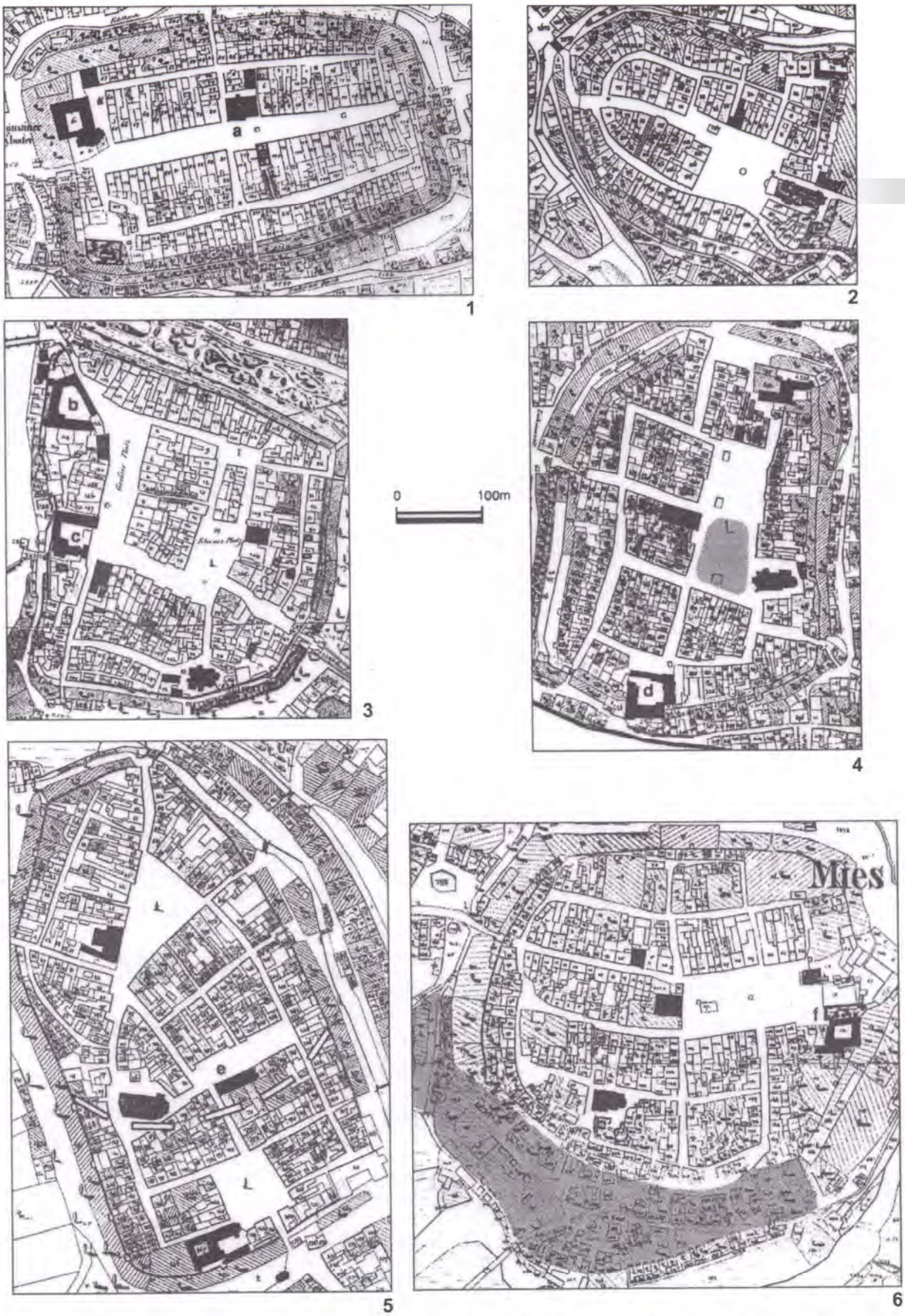

Ryc. 3. Plany miast około 1840 r.: 1 – Domažlice: a – kościół Matki Bożej; 2 – Chrudim; 3 – Písek: b – gród, c – klasztor minorytów; 4 – Kadaň: d – gród, na szaro zaznaczona powierzchnia z reliktami zabudowy XIII-wiecznej; 5 – Most: e – klasztor minorytów, wyznaczona linia pierwotnej fosy miejskiej; 6 – Stříbro: f – klasztor minorytów, na szaro zaznaczono zakres osadnictwa przedlokacyjnego

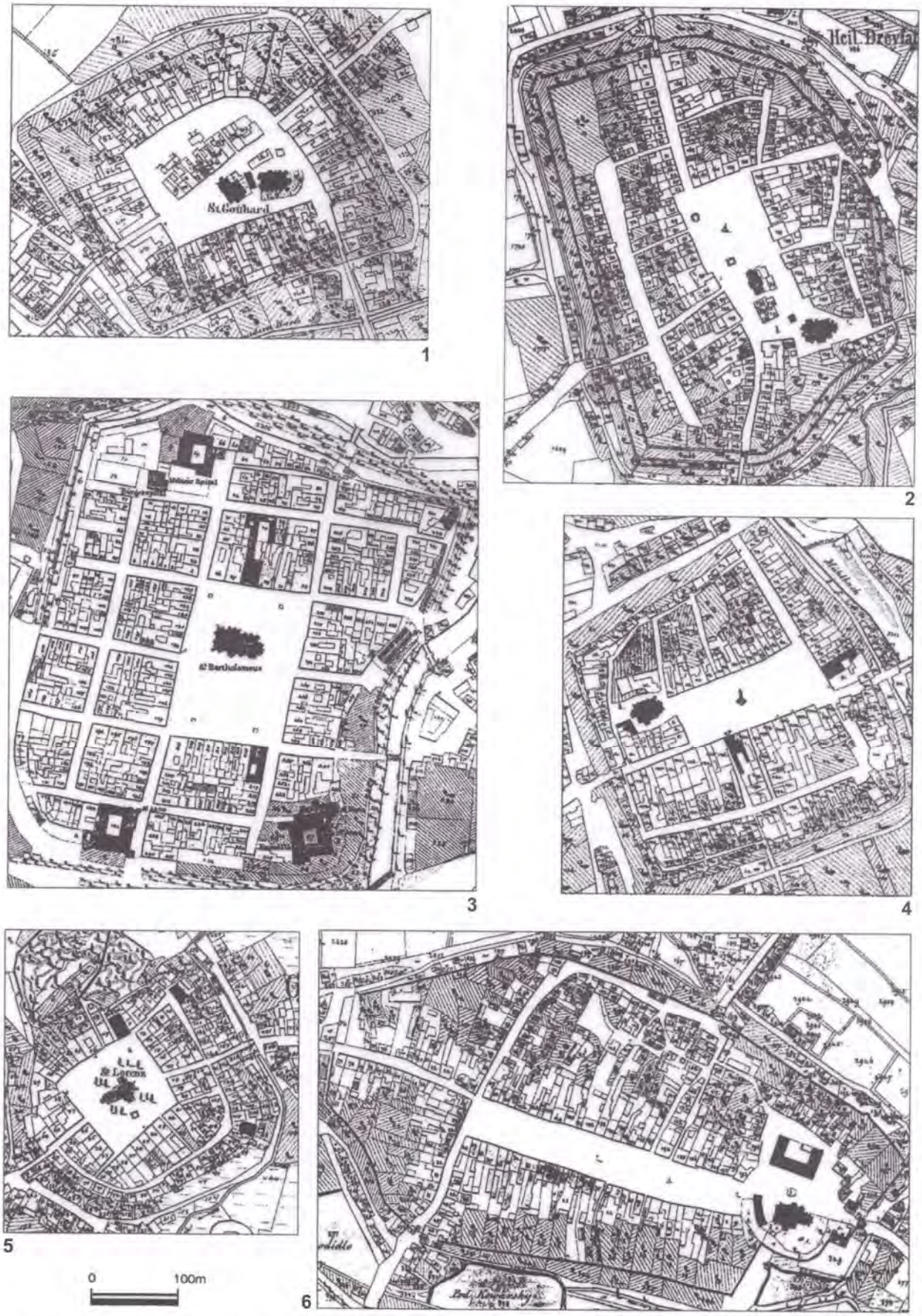

Ryc. 4. Plany miast około 1840 r.: 1 – Český Brod, 2 – Kouřim, 3 – Pilzno (Plzeň), 4 – Beroun, 5 – Náchod, 6 – Rakovník

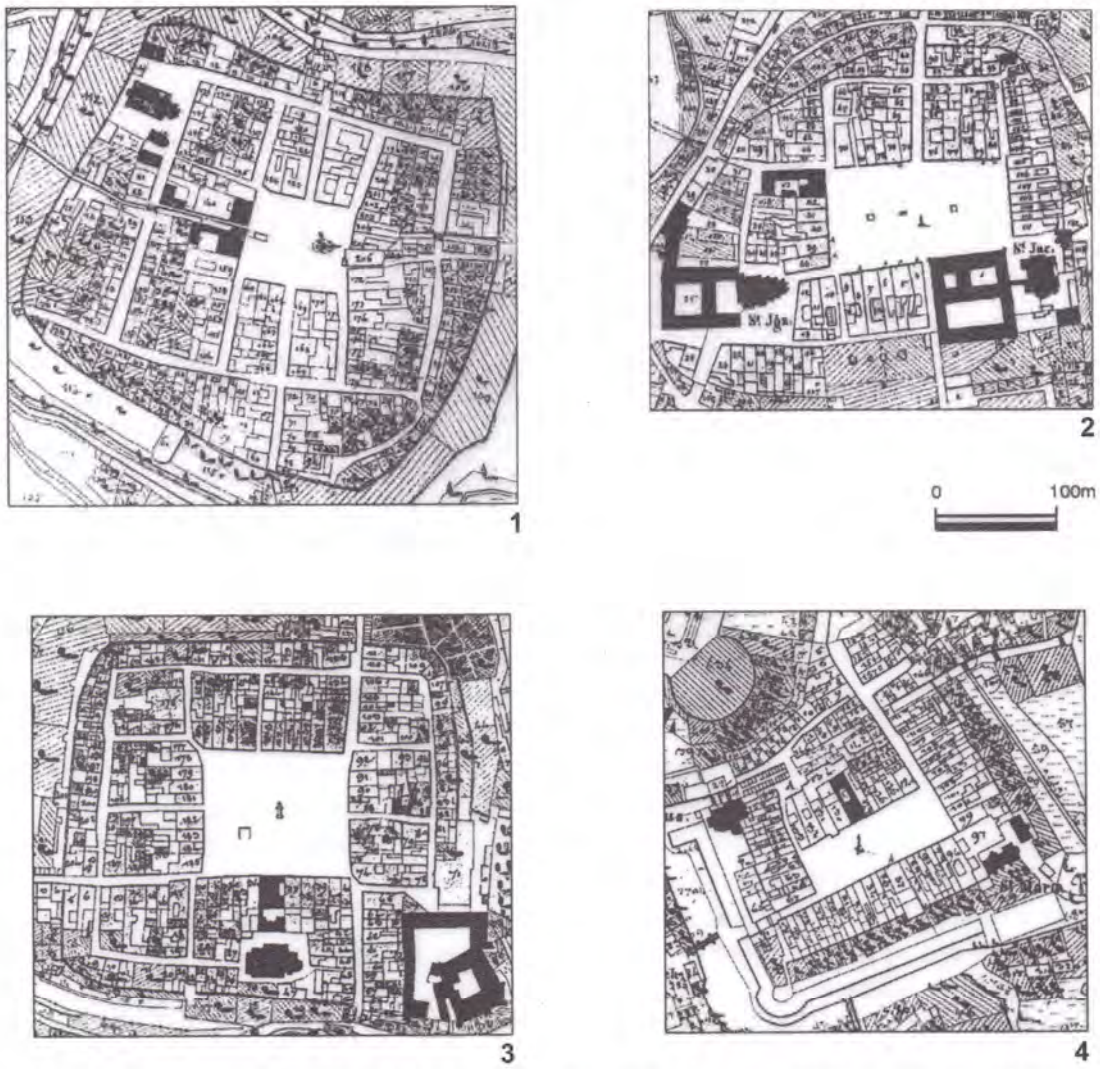

Ryc. 5. Plany miast około 1840 r.: 1 – Litovel, 2 – Jičín (przy rynku zamek XVII-wieczny), 3 – Moravská Třebová, 4 – Pardubice (XIV w.)

Mýto, pozostałości której odnaleziono w pobliżu niegdyś królewskiego Vysokiego Mýta (zob. SIGL 1986; RICHTER, SIGL 1988). Układ urbanistyczny omawianych miast tworzyła rozwinięta sieć ulic wokół placu w kształcie czworokąta. Kościół leżał zawsze poza pierzeją rynku. Wszystkie działki, które w miastach o regularnym układzie przestrzennym zostały wytyczone wokół placu, wykorzystano pod zabudowę mieszkalną. Taki właśnie sposób rozwiązania urbanistycznego, dążący do efektywnego zagospodarowania działek przyrynkowych, znalazł zastosowanie także w regularnie rozplanowanych miastach niekrólewskich, a lokowanych bez nawiązania do osadnictwa poprzedzającego (Moravská Třebová, Jičín, Pardubice i in. (ryc. 5). W podobny sposób usytuowana świątynia występowała też w omawianej zanikłej już lokacji Staré Mýto (zob. RICHTER, SIGL 1988; RICHTER 1994, s. 124).

W kilku niegdyś królewskich miastach w Czechach można jednak znaleźć place z kościołem parafialnym usytuowanym w pierzei rynku. Frontowa fasada kościołów w miastach Chrudim, Kadaň i Rakovník (ryc. 3:2, 4; 4:6) orientowana była w kierunku do środka placu, kościoły w Kouřimi i Hradcu Králové (ryc. 6) częściowo wkraczały na teren placu, w Berounie zaś kościół ściśle przylegał do rynku (ryc. 4:4). W sąsiedztwie kościoła berounskiego odkryty został grób ze śladami kabłączków (NECHVÁTAL 1974). Pochówek ten musiał być znacznie wcześniejszy, niż ponowne rozplanowanie miasta w miejscu dawniejszej osady, przeprowadzone na mocy decyzji Wacława II z końca XIII wieku (RBM II, nr 1692, s. 727). W Rakovníku (ryc. 4:6) przystąpiono – w świetle dotychczasowych ustaleń – do wytyczenia rynku w pobliżu starszej struktury osadniczej, z którą wiążą się początki kościoła (RAZÍM 1993; JEŽEK 1995). W okolicy kościoła chrudimskiego, gdzie źródła pisane dostarczają nam pewnych wskazówek do przypuszczeń, iż świątynia miała w tym samym miejscu

wczesnośredniowiecznego poprzednika, znaleziono cztery kabłączki, co dowodzi, iż w tym miejscu grzebano zmarłych już we wczesnym średniowieczu (zob. Ježek 1999, s. 860-862). Romański poprzednik jest częściowo zachowany w murach gotyckiej budowli kościoła w Čáslavi. Również w przebudowanym kościele na rynku biskupiego miasta Český Brod odkryto pozostałości świątyni romańskiej (Sommer 1994). W narożu rozczłonkowanego placu w Kouřimi stoi romańsko-gotycki kościół p.w. św. Szczepana, w murach którego badacze starają się odnaleźć ślady wcześniejszej architektury (zob. Radová-Štiková 1975, s. 282).

Kościół gotycki w Kadaniu leży w obrębie wschodniej pierzei południowej części rynku (ryc. 3:4). Właśnie z południowej partii rynku znane są relikty dawniejszej zabudowy datowane ceramiką z końca XIII w. (niepublikowane, wg łaskawej informacji E. Černej). Niejasności w problematyce rozwiązania prawnego ewentualnej likwidacji działek własnościowych mogłyby poruszyć kwestię powiązań reliktów tej zabudowy z urządzeniami handlowymi, wzmiankowanymi w dokumentach dotyczących ich usunięcia z rynku w 1542 r. (Winter 1890, s. 508). W związku z dyskusją na temat powiązań miasta i grodu usytuowanego na południowym krańcu Kadaňa, bez względu na odkrycie owych reliktów, poruszone kwestie nasuwały przypuszczenia o późniejszym rozprzestrzenieniu się miasta w kierunku południowym (Razím 1994, s. 630-631). W odniesieniu do genezy miasta Kadaň w 1. poł. XIII w. (zob. Velímský 1995, s. 231-234) aktualne pozostaje zagadnienie ewentualnego wczesnośredniowiecznego poprzednika zachowanego kościoła. W jego okolicy natrafiono niedawno na mury wczesnogotyckiego budynku, w związku z czym wysunięto hipotezę o istnieniu w tym miejscu komendy joannitów (wg informacji P. Macka). Nowych źródeł do problematyki związków zachowanego układu przestrzennego i reliktów zabudowy w okresie przed poł. XIII w. dostarczają nam badania archeologiczne prowadzone obecnie przez E. Černą.

Z liczby kościołów usytuowanych w pierzei średniowiecznego rynku w Czechach XIII w. prawdopodobnie tylko w Domažlicach (ryc. 3:1), w przypadku kościoła wczesnogotyckiego, nie mamy podstaw do przypuszczeń o istnieniu starszego założenia. Układ urbanistyczny powstałego po połowie XIII w. miasta jest w skali całego kraju wyjątkowy i z uzasadnieniem można go traktować jako wzorowany na rozwiązaniach urbanistycznych miast Bawarii i niemieckiej Doliny Naddunajskiej (zob. Razím 1989a, s. 3-4, 16-17; 1989b, s. 329-330). W modelu typowym dla tego rejonu (por. też Środę Śląską) kościół mieści się na rynku. Nie wyjaśniona zatem w Domažlicach pozostaje kwestia relacji chronologii oraz funkcji wieży umieszczonej przy placu do pobliskiego kościoła (zob. Razím 1989b, s. 328-329; Anderle, Procházka 1996). Z genezą miasta oraz kościoła związanych jest wiele zagadnień (zob. Razím 1989a, s. 6) – np. problematyka pierwotnego zamiaru zagospodarowania parceli, na której owa gotycka wieża została wzniesiona. Funkcję kościoła, którego okolica nigdy nie służyła do grzebania zmarłych, można określić mianem parafialnej dopiero w okresie baroku. Źródła średniowieczne określają go jako filialny. W późnym średniowieczu bowiem mieszczanie domažliccy korzystali z wczesnośredniowiecznych kościołów parafialnych na przedmieściu, chowając swoich zmarłych w ich sąsiedztwie (Razím 1989a, s. 22, przypis 35).

Rzadko umieszczano kościół w obrębie placu. Nie sposób stuprocentowo udowodnić, iż w wypadku założenia Pilzna pod koniec XIII w., gdzie kościół wzniesiono na terenie placu, mamy do czynienia z zaawansowaną formą rozwiązania urbanistycznego, porównywalną z późnymi lokacjami w krajach niemieckich. Kościół, często obwarowany, zajmował w Czechach miejsce na placach licznych rozległych wsi, których układy przestrzenne w okresie szczytu czy u schyłku średniowiecza wzorowały się na rozwiązaniu miast lokacyjnych (zob. Razím 1993). Kościół p.w. św. Bartłomieja w Pilźnie, udokumentowany po raz pierwszy w 1307 r. (Strnad 1891, nr 3, s. 3-4), uzyskał zresztą status parafii i został przebudowany dopiero w drugiej połowie XIV w. Nie znamy przy tym żadnych świadectw o grzebaniu przy nim zmarłych przed uzyskaniem statusu parafii. Dla mieszczan pilzneńskich (tak samo jak i dla mieszkańców innych nowo lokowanych miast) pełnił dotąd funkcje parafialne kościół pobliskiej, starszej wsi (Strnad 1891, nr 17, s. 13; Šimák 1938, s. 606). Z podobnym rozwiązaniem spotykamy się w miastach niekrólewskich, jak Náchod (Hraše 1895, s. 33-34) oraz Březnice (Nováček 1994, s. 18-20), gdzie kościoły, najpierw filialne, również wzniesiono w rynku. Natomiast zupełnie niejasną (zwłaszcza z uwagi na problem datowania zespołu ratuszowego) wydaje się być geneza parafialnego kościoła św. Ducha w Hradcu Králové, leżącego przy południowo-zachodnim krańcu rynku (ryc. 6). W świetle dotychczasowych badań można sądzić, że pierwsi

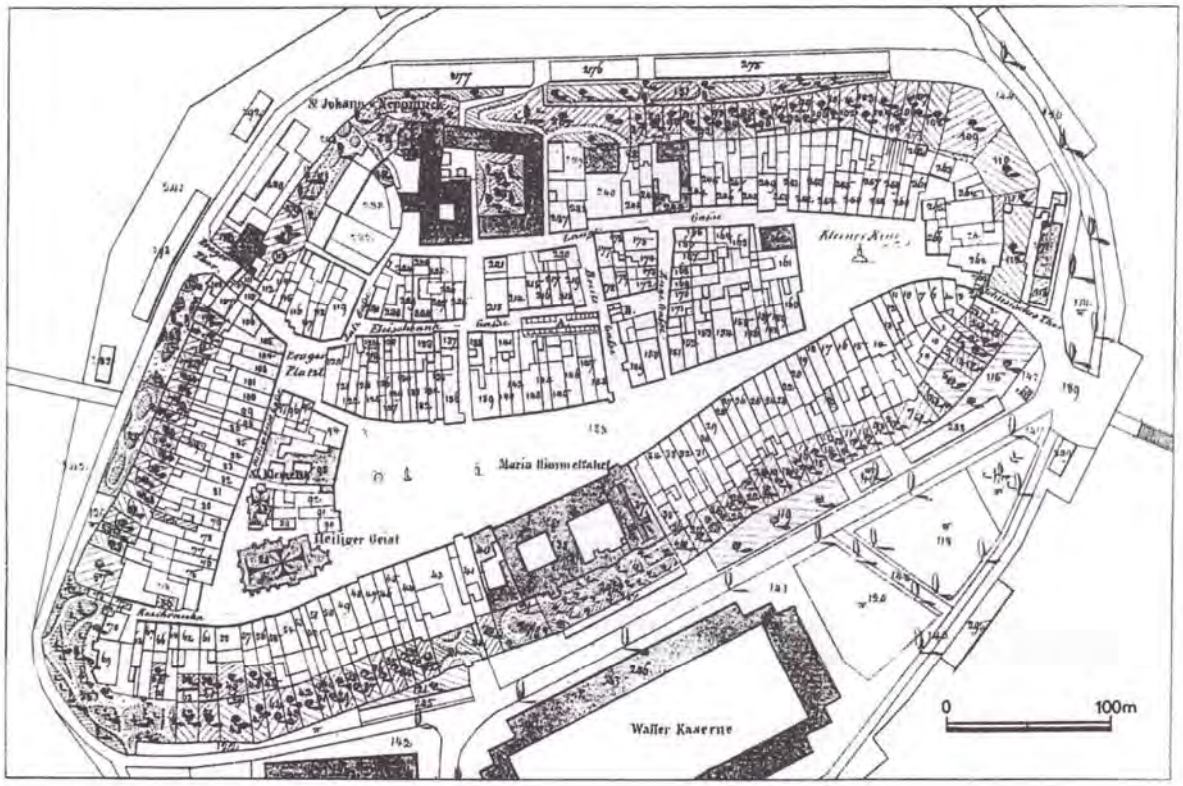

a

b

Ryc. 6. Hradec Králové. a – plan z roku 1840; b – wschodnia część miasta (Mały Rynek – Malé náměstí), gdzie odkryto: A – relikty zabudowy z XIII-XIV w. podczas prac archeologicznych M. Richtera i V. Vokolka (1995), B – J. Sigla (1999), C – M. Ježka (2000) – ze studnią z XIV w., D – teren, na którym znaleziono najstarsze ślady zagospodarowania miejskiego z końca XIV-1 poł. XV w. (niepublikowane badania archeologiczne autora, 1999)

mieszczanie w Hradcu korzystali z usług parafialnych świątyni dawniejszego grodu książęcego, przekazanej tuż po założeniu miasta minorytom. Z uzasadnieniem możemy natomiast wnioskować, iż poprzednik zachowanego kościoła św. Ducha, udokumentowany prawie sto lat po założeniu miasta, istniał już w 2. poł. XIII w. (zob. Richter, Vokolek 1995, s. 119-120). Żaden spośród kościołów w miastach, o których była mowa w tym akapicie, niezależnie od tego, czy został wzniesiony w ramach wytyczania rynku, czy później oraz bez względu na pierwotny status, nie był usytuowany w pierzei przyrynkowej. Obok kościoła parafialnego zazwyczaj budowano szkoły miejskie; w Pilźnie szkoła znalazła się tym samym na terenie rynku.

Nie mamy zatem z Czech dostatecznych dowodów, iż w XIII wieku, w pierzei nowo wytyczanego placu umyślnie i celowo umieszczano kościół parafialny wraz z przyległym cmentarzem. W miastach założonych na tzw. surowym korzeniu budowano kościół parafialny z reguły w pobliżu murów miejskich, wyjątkowo, najpierw bez cmentarza i bez funkcji parafialnych, wznoszono go w obrębie placu. Jeśli w Czechach spotykamy kościół usytuowany w pierzei rynku miasta późnośredniowiecznego, to mamy do czynienia z przypadkiem, kiedy zbudowano go w miejscu starszej świątyni, uwzględnionej przez nową lokację, bądź też z późniejszymi zmianami zrealizowanymi dopiero w okresie po założeniu jurydyki. Jedynym pewnym wyjątkiem, o nie wyjaśnionym dotąd pochodzeniu, jest kościół, kiedyś filialny, w Domažlicach. Koncepcja umyślnego zespolenia gmin żywych i umarłych, wysunięta na podstawie lokalizacji cmentarzy kościelnych w pobliżu rynku (Morawski 1991; 1992, s. 299), wydaje się być niedostatecznie uzasadniona. Podobnie też nie ma podstaw do rozważań na temat symbolicznych związków między cmentarzem miejskim a targiem (por. Urbańczyk 1992, s. 286-287; Morawski 1992, s. 299-300). Brak również podstaw do poglądów o tendencji do rozdzielania funkcji świeckich i religijnych u schyłku średniowiecza, mających się przejawiać umieszczaniem kościoła na bocznych parcelach (Morawski 1992, s. 302). Do wniosku o zespoleniu społeczności żywych i umarłych skłaniają wyobrażenia o instytucji Śmierci, rozwijane w czasach baroku. Pogląd ten jest wszakże sprzeczny z relacjami źródeł w kwestii przywilejów kleru średniowiecznego. Przełom kulturalno-historyczny, który znajduje swoje odbicie w rezygnacji z cmentarzysk rzędowych na rzecz przykościelnych (w krajach czeskich doszło do tego w 1. poł. XII w.), stał się jednym z ważnych elementów duchowego kształtowania się społeczeństwa średniowiecznego. Zanik cmentarzysk rzędowych, oddalonych zwykle o 300-500 m od struktur osadniczych, oraz upowszechnienie się praktyki grzebania zmarłych w poświęconej ziemi na cmentarzach w sąsiedztwie kościołów, nierzadko lokalizowanych w znacznej odległości od domostw zmarłych i ich potomnych (zob. Klápště 1994, s. 174-177), jest świadectwem głębokich przeobrażeń w traktowaniu zmarłych i życia pozagrobowego. W oficjalnym stanowisku kościoła XIII-wiecznego nie było już miejsca dla pobłażliwości wobec zachowań mających niewiele wspólnego z chrześcijańskim widzeniem świata. Dla mieszczanina średniowiecznego, którego synowie używali jamy na cmentarzu w pobliżu szkoły jako kloaki (Macek 1998, s. 184), okazany w ten sposób brak szacunku dla szczątków zmarłych był zjawiskiem całkowicie naturalnym. Brakowało też dostatecznej motywacji, by w obrębie średniowiecznego placu rynkowego, wytyczanego bez nawiązania do przedlokacyjnych struktur osadniczych, szukać przestrzeni pod budowę kościoła, gdzie strefa sakralna dostarczałaby miejsca dla pochówków. W myśl zasady *stabilitas loci,* kiedy wzniesiono nowy budynek kościoła w centrum lokowanego miasta, nie było niczym niezwykłym, że jego najbliższa okolica, przeznaczona do chowania zmarłych, służyła jeszcze u schyłku średniowiecza do uprawiania handlu, wypasania zwierząt, zabaw czy jako miejsce postoju wozów (zob. Macek 1998, s. 184).

Znaczącym wkładem do rozpoznania reguł kształtowania się przestrzeni miejskiej wydaje się także być usytuowanie w pobliżu rynku klasztoru mendykantów. Ze zwyczajem budowania klasztorów w sąsiedztwie murów miejskich spotykamy się w Czechach tak samo, jak w innych krajach europejskich (zob. Razím 1996; Kejř 1998, s. 269-270). Natrafiamy jednak również na przypadki umieszczania kościołów minorytów i dominikanów w okolicy rynku, tak jak w Stříbrze (ryc. 3, 7), Moście i Písku, a nie na peryferyjnych, niżej cenionych działkach. Na podstawie analizy przekazów pisemnych udało się ustalić, że stříbrski kościół konwentu minorytów, wzniesiony przypuszczalnie w 1238 r., stał już w tym miejscu w latach 50. XIII w. (Jirásko 1986, s. 145-148). Z tego okresu zachowały się najstarsze elementy architektoniczne, które D. Líbal i H. Hanzlíková (1995, s. 35, 37) datują na krótko przed poł. XIII w. Lokację miasta, udokumentowanego w 1266 r., można zatem umieścić ok. poł. XIII w. (Jirásko 1986, s. 150-151). Miasto

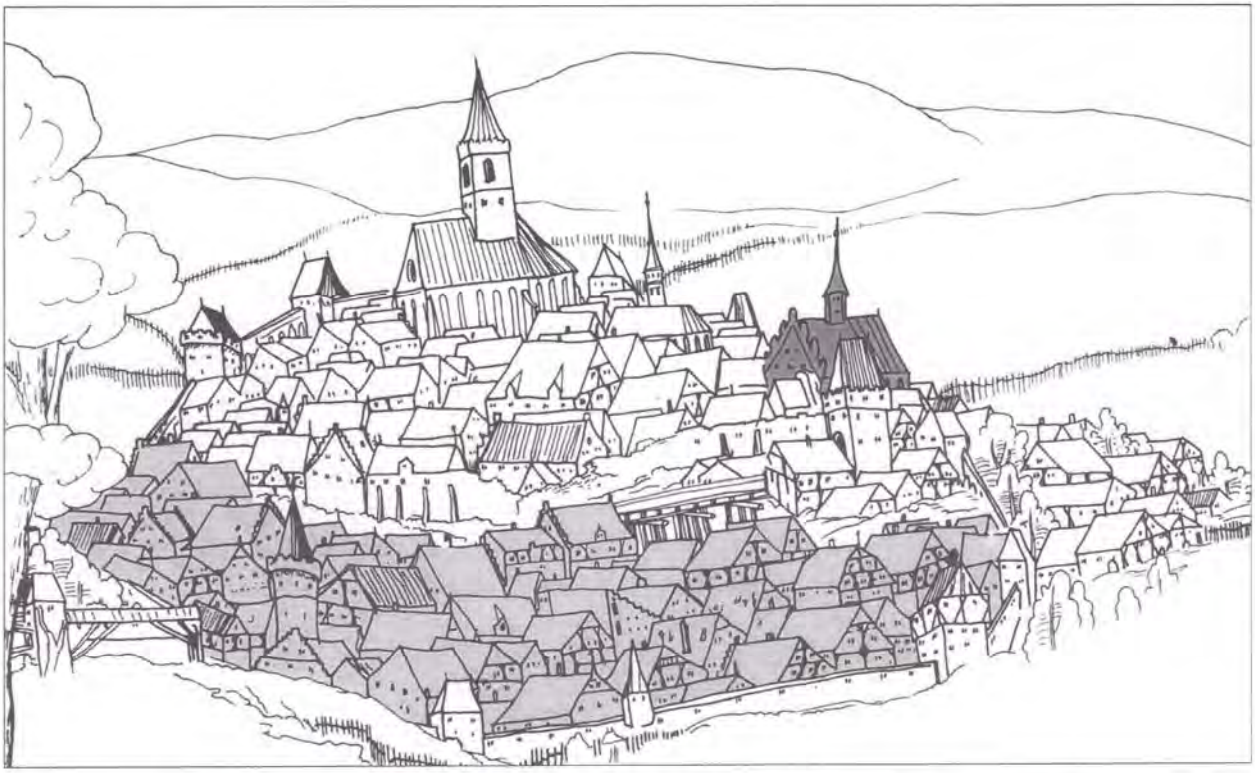

Ryc. 7. Stříbro w roku 1536/1537. Fragment wg weduty (zob. JEŽEK 1996, s. 43, obr. 11), kolorem jasnoszarym zaznaczono zakres osiedla wczesnośredniowiecznego (późniejszego *Neustadt*), ciemnoszarym kościół minorytów

komunalne, później zwane Starym, wytyczono w sąsiedztwie starszej osady górniczej, zamieniając ją tym samym w przedmieście nazywane później Nowym Miastem (Neustadt). Nasuwa się zatem pytanie o kolejność założenia klasztoru minorytów i wytyczenia miasta. Próbę rozstrzygnięcia tej kwestii można podjąć biorąc pod uwagę sytuację w Hradcu Králové (RICHTER, VOKOLEK 1995, s. 134-135), gdzie zakon dominikanów zbudował w chwili założenia miasta swoją siedzibę poza obrębem murów miejskich, a w pobliżu istniejącej do tej pory aglomeracji podgrodzia. Niezależnie od tego, czy w Stříbrze o wyborze miejsca pod budowę zadecydowało szybkie ustosunkowanie się do zamiarów panującego, chęć wykorzystania tanich początkowo działek w obrębie planowanej fundacji miejskiej, czy też niepewność co do rozwoju późniejszego centrum (PIEKALSKI 1999, s. 238-240), ukonstytuowanego w końcu w nowo lokowanym mieście, klasztor minorytów znalazł się w przestrzeni centralnej miasta. O relacjach chronologicznych pomiędzy osadzeniem konwentu a okresem parcelacji miasta może świadczyć pewna odmienność w orientacji działki klasztoru dominikanów w stosunku do rozwiązania urbanistycznego Pilzna. W późnym średniowieczu klasztor minorytów mieścił się na jednym z placów Mostu, miasta założonego w przybliżeniu w latach 30. XIII w. a poszerzonego około połowy tegoż stulecia. Na działkach przylegających do tego placu odkryto fosę pierwotnej linii fortyfikacyjnej, zasypaną podczas rozszerzania powierzchni miasta w kierunku południowym (KLÁPŠTĚ 1995b, s. 271). Budynek klasztoru stanął zatem w pobliżu wcześniej planowanego południowego obrzeża pierwszej lokacji (KLÁPŠTĚ 1997, s. 336, 338), a może nawet tuż przed parcelacją powierzchni przyszłego miasta (por. RAZÍM 2000). Na podstawie badań archeologicznych chyba będzie można rozstrzygnąć kwestię, czy do wytyczenia drugiego rynku mosteckiego, położonego w pobliżu południowego krańca pierwotnego rozplanowania miasta, doszło w trakcie poszerzania powierzchni miasta w kierunku południowym. Usytuowanie zespołu klasztornego dominikanów w Písku (ryc. 3:3) w pierzei jednego z dwóch placów (Velké náměstí) można by potraktować jako podstawę do rozważań o dodatkowych, późniejszych zmianach ukształtowania przestrzennego zachodniej części miasta. Istotna jest także lokalizacja grodu piseckiego w tym samym co klasztor bloku zabudowań miejskich. Właśnie z uwagi na położenie grodu w Písku należy w tym miejscu wysunąć zastrzeżenia co do konstrukcji „kasztelu typu środkowoeuropejskiego", eksportowanej z Pragi do obszarów nad Bałtykiem, Austrii i Węgier (DURDÍK 1998, s. 280). Analogiczna konstrukcja „kasztelu środkowoeuropejskiego" jeszcze niedawno znalazła

zastosowanie w planach „rekonstrukcyjnych" wschodniego obrzeża rynku w Chrudimiu (np. Durdík, Frolík 1981; Frolík, Sigl 1998; Durdík 1998, s. 210-218), nie mając jednak oparcia w żadnych źródłach (zob. Ježek 1999).

Nienaturalny charakter nie zabudowanej, rozległej przestrzeni w środku miasta, wymagającej większego zainteresowania i opieki ze strony gminy, zmuszał do przedłużenia linii fortyfikacji oraz sprawiał wiele innych trudności (co podkreślił Urbańczyk [1992, s. 284]). Plac miejski był niewątpliwie sceną dla manifestacji autorytetu i porządku regulującego życie mieszczan. Służył do przekazywania informacji, egzekwowania prawa (Winter 1890, s. 511-513), wykazania jego akceptacji oraz demonstrowania władzy (zob. Urbańczyk 1992, s. 284-285), sprzyjał urządzaniu zabaw, rozrywek i uroczystości (zob. Winter 1890, s. 509-511). Był również ośrodkiem życia towarzyskiego, do którego zapraszały pręgierze oraz klatki dla winowajców (zob. Winter 1890, s. 511-513). Tam wreszcie umieszczano studnie, do których dojście możliwe było korytarzem podziemnym z piwnic domów przyrynkowych (tak było prawdopodobnie w Mělniku), a od XV w. fontanny, zaopatrywane w wodę z budowanych wodociągów (CIM II, nr 397, s. 527; nr 533, s. 700). Studnia odkryta niedawno na środku Małego Rynku (Malé náměstí) w Hradcu Králové, w miejscu barokowej fontanny, powstała w XIV wieku wraz z nowo wytyczonym rynkiem, a w 2. poł. tegoż stulecia zanikła (Ježek 2000). Wyjaśnienie genezy wodociągu w Hradcu utrudnia sytuacja geomorfologiczna. Zmuszała ona do budowy wodociągu wraz z wieżą wodną, a źródła pisane poświadczają takie urządzenia w Czechach dopiero w XV w. (Winter 1980, s. 525-535; Macek 1998, s. 134-139). Istotnym dla badań wodociągów pozostaje zatem dokument z 1386 r., który relacjonuje, iż miasto Žatec zaopatrywano w wodę z pobliskiej rzeki Ohře (CIM II, s. 574), płynącej pod wzniesieniem miejskim.

Zabezpieczeniem uczciwości transakcji były dla mieszczan wzorce wag i miar, wprawdzie nieco zróżnicowane w różnych miastach, umieszczane na fasadzie budynku ratusza. Wizerunek pamiętnej obrony Jihlavy z początku XV w. przedstawia rynek, gdzie między zbiornikami z wodą, studniami i pręgierzem widoczne jest zgromadzenie mieszczan proszących niebiosa o pomoc (ryc. 8). Plac był przede wszystkim miejscem odbywania targów.

Wszystkie omawiane tu role, funkcje i sposoby wykorzystania placu miejskiego nie wyjaśniają zjawiska typowego dla miast lokowanych w XIII wieku na ziemiach polskich i czeskich, jakim jest oprócz oznaczenia *Rynek*, *Ring*, *Rynk* (czeskie słowo *náměstí*, w znaczeniu centralnej przestrzeni miejskiej, znamy dopiero z 1599 r.) znaczna wielkość powierzchni samego placu. Nie brak co prawda różnych prób objaśniania i interpretacji tego fenomenu. Przedmiotem do rozważań na ten temat bywa założenie o rodzimej tradycji urządzania targów czy o dążeniach do uzyskania kontroli nad targiem (Radová, Hauserová 1991, s. 127). Wielkość placu można też traktować jako kryterium do określania stopnia zaawansowania układu urbanistycznego – zadowalającej jednak odpowiedzi do tej pory nie wysunięto (por. Razím 1993). Elementem łączącym wszystkie te miasta jest proces ich zakładania, ściśle związany z osiedleniem się kolonistów niemieckich w miejscach, które dostarczały swobody w dysponowaniu określoną ilością przestrzeni.

Wyraźne różnice występują między strukturami zabudowy Starego Mýta (ryc. 9), lokacji zanikłej zaledwie kilkadziesiąt lat od swego założenia, a istniejącego do dzisiaj Vysokiego Mýta, lokowanego w pobliżu swego poprzednika. O ile Staré Mýto wyznaczały domy wokół przestrzeni centralnej i wzdłuż głównej arterii komunikacyjnej z wylotem w jej środku (zob. Richter 1994, s. 147), rynek Vysokiego Mýta otaczał zwarty układ szachownicy bloków zabudowań w obrębie murów miejskich. Na podstawie spostrzeżenia, iż ulice Vysokiego Mýta wbiegały na rynek w jego narożach, nie da się chyba, z uwagi na związki z uprzednią lokacją, wyciągać daleko idących wniosków. W średniowiecznym, niezbyt dobrze rozwiniętym gospodarczo Berounie zabudowa ograniczała się przez prawie dwa stulecia tylko do najbliższej okolicy rynku i głównego szlaku komunikacyjnego, podobnie jak w Starym Mýcie. W obrębie murów miejskich Berouna znalazły się też rozległe grunty rolne, przez długi okres czasu nie wykorzystywane pod zabudowę mieszkalną (Ježek 1997). W początkowej fazie rozwoju wielu miast liczba działek przyrynkowych, wyznaczających przestrzeń centralną, określała poziom opodatkowania właścicieli poszczególnych domów. Popyt na domy z widokiem na rynek determinował m.in. stan środków finansowych w kasie miejskiej, gromadzącej opłatę na rzecz pana feudalnego (por. Sowina 1995, s. 323-324). Zainteresowanie mieszczan posesjami przyrynkowymi, poświadczone w źródłach późnośredniowiecznych wysokimi czynszami, można dostrzec również w miastach z rozwiniętą siecią ulic. Zjawisko to przejawiało

Ryc. 8. Wizerunek Jihlavy umieszczony na południowej ścianie prezbiterium kościoła minorytów p.w. NMP w Jihlavie. Fresk datowany na 1402 r. na podstawie wyników skonfrontowania zabudowań na obrazie z ówczesnymi źródłami, przemalowany w czasach renesansu (fot. R. Zatloukal, 1997)

się jeszcze w XV w. np. w Českich Budějovicach, które dysponują wyjątkowym zbiorem średniowiecznych dokumentów pisanych, w postaci niemałych rezerw gruntów przy bardziej odległych ulicach bocznych (Borská-Urbánková 1964, s. 129). Właśnie starania wielu mieszczan o otrzymanie parcel przyrynkowych mogło stanowić jedną z przyczyn poszerzenia powierzchni Mostu oraz zwiększenia liczby jego placów (zob. Klápště 1997, s. 338). Nie zabudowane parcele w odległych częściach miasta nierzadko stawały się śmietnikami dla mieszkańców okolicznych domów (zob. Ernée 1995, s. 458). Z zapisków ówczesnej księgi miejskiej Novego Bydžova z pocz. XIV w. wynika, iż działki, na których właściciele w określonym terminie nie rozpoczęli budowy ani nie oznajmili ewentualnej ich sprzedaży, zostały przywłaszczone przez gminę. W tym czasie, po prawie 20. latach od założenia miasta, oszacowano też na mocy rozporządzenia króla wielkość poszczególnych działek w celu ustalenia wysokości świadczeń (Šimák 1938, s. 853).

Podobnie jak Novy Bydžov, także inne miasta zaznały trudności związanych z przeforsowaniem funkcji miejskich. W niektórych z nich produkcja rolna dominowała nad innymi elementami gospodarki jeszcze przez kilka stuleci od ich założenia (zob. Ježek 1997). W miastach tych poważną rolę odegrało rolnictwo uprawiane w obrębie murów miejskich (zob.

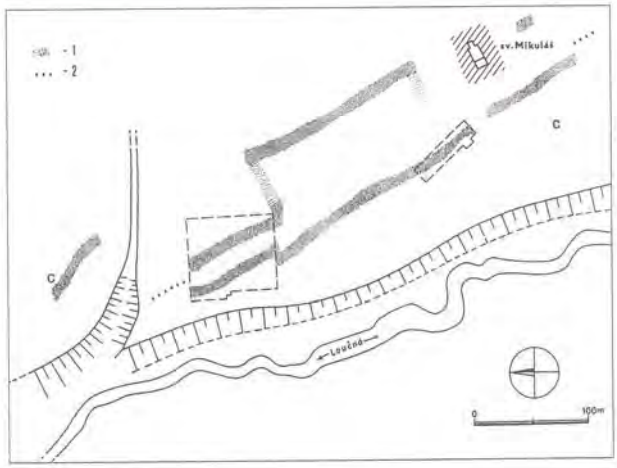

Ryc. 9. Schemat układu przestrzennego Starego Mýta: 1– relikty budynków mieszkalnych, 2 – komunikacja, c – zasiedlenie peryferyjne z reliktami produkcji (wg Richter 1994, s. 147)

Šmahel 1982, s. 54-74). Mieszkańców Bezdězu, gdzie w końcu gospodarka miejska nie znalazła zastosowania (zob. Žemlička 1980), określono w akcie lokacyjnym mianem *agricolae civitatis ipsius* (CDB V/1, nr 423, s. 628). Prywatne miasteczko Bělá pod Bezdězem (ryc. 10) uzyskało rynek o rozmiarach bardzo podobnych do tych, jakie miał plac miejski niemałego przecież Pilzna. Mimo to zachowało rolniczy charakter. Zwiększanie liczby placów zanotowali archeologowie w rozwijającym się dynamicznie Moście. Na jednym z mniejszych rynków Žatca zostały

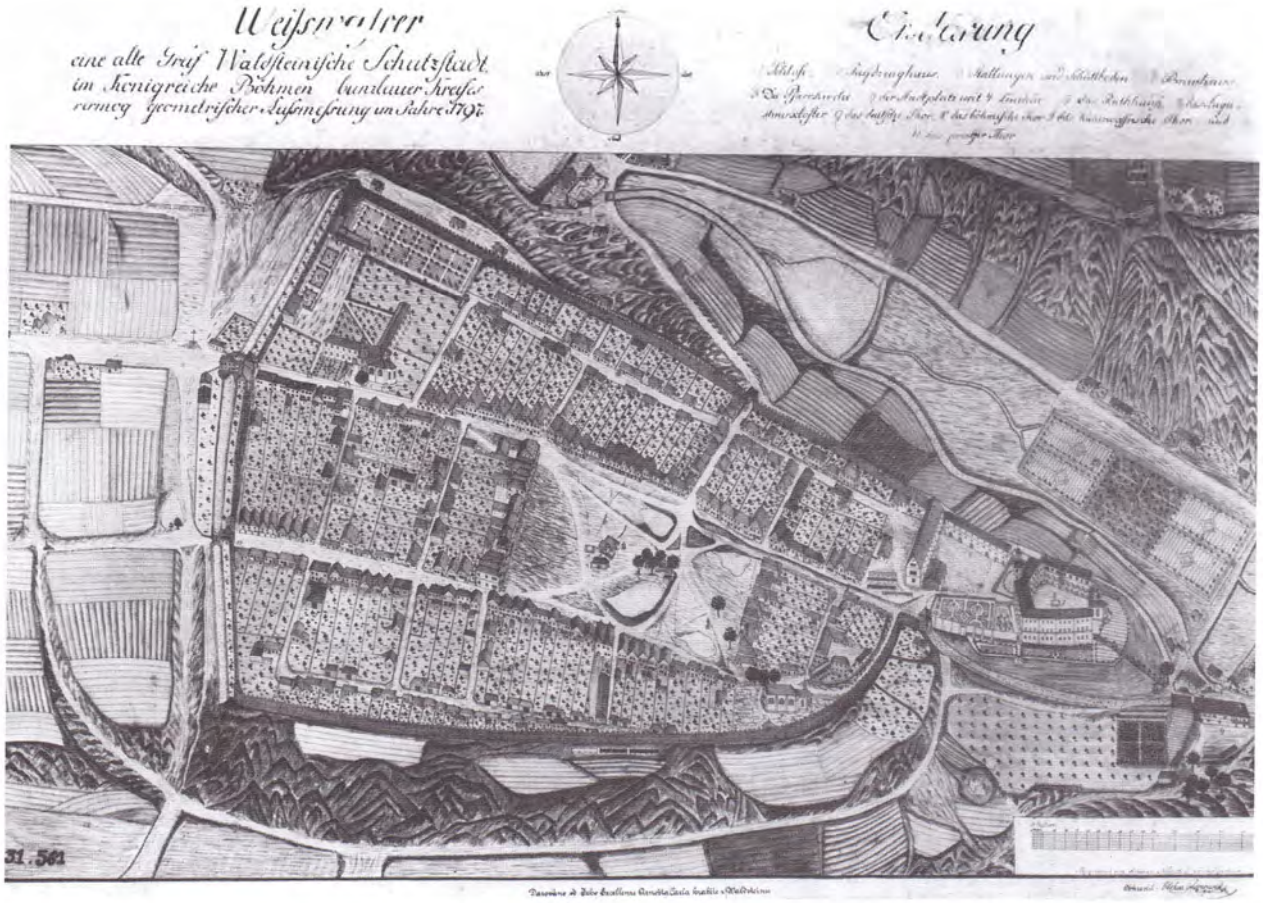

Ryc. 10. Bělá pod Bezdězem, widok na miasto od południa z 1797 r.

niedawno odkryte ślady parcelacji XIII-wiecznej (wg informacji P. Čecha). Drugi rynek wytyczono w późnym średniowieczu we wschodniej części wzniesienia, na którym około 1225 r. założono miasto Hradec [Králové]. Relikty zabudowy z XIV w. zostały odsłonięte w obrębie dzisiejszego Małego Rynku (Malé náměstí – zob. Richter, Vokolek 1995, s. 123; Sigl 1999; Ježek 2000) wzdłuż północnej linii drogi, biegnącej od Wielkiego Rynku (Velké náměstí) do bramy wschodniej, określane w XIV wieku jako *nova valva*. Zagłębione obiekty zasypano, przygotowując jednocześnie teren do położenia najstarszej warstwy nawierzchni kamiennej, funkcjonującej w XV w. (Sigl 1999). Kwestia ewentualnej prawnej i finansowej organizacji likwidacji części dawniejszej zabudowy – nie mając pewności co do celu, w jakim powstała – wymaga rozważenia. Nie wiemy, czy omawiana wschodnia część wzniesienia znalazła się w obrębie pierwotnego rozplanowania jurydyki oraz czy odsłonięte na rynku obiekty można w ogóle uważać za relikty zabudowań miasta komunalnego (zob. Razím 2000).

W czeskiej literaturze archeologicznej można znaleźć hipotezę o przesunięciu pierzei rynku w ciągu pierwszego stulecia jego istnienia. Potraktowanie obiektów zagłębionych, stwierdzonych w wykopie na rynku w Chrudimiu, jako reliktów zabudowań (np. Frolík, Sigl 1998, s. 117-119) nie ma jednak uzasadnienia w faktach. Różnice w wymiarach, sytuacja stratygraficzna oraz rozbieżność interpretacji źródeł pisanych poddały w wątpliwość teorię ponownego rozplanowania na skutek rzekomej klęski żywiołowej, jaka miała spotkać miasto pierwotnej lokacji (zob. Ježek 1999, s. 841). Najstarsze dotąd udokumentowane relikty zabudowań mieszczańskich – fragment piwnicy – odkryto w miejscu dzisiejszych działek (Sigl 1995). Obecność zagłębionych obiektów na terenie placu średniowiecznego jest niewątpliwa, jednak funkcja, forma i chronologia większości z nich wymagają wyjaśnienia. Jamy, które odkryto w północno-zachodniej partii rynku chrudimskiego, służyły do gromadzenia odpadów (Frolík, Sigl 1998, s. 119). W tym samym celu wykopano też przynajmniej niektóre spośród jam lokalizowanych na rynku w Českim Brodzie, z których korzystano w XV-XVI w. (Frolík 1996, s. 740-741). Zagłębienie o niezbyt jasnym przeznaczeniu, zawierające zabytki archeologiczne z XIII w., odkryte zostało w obrębie placu domažlickiego (Hereit 1998). Na obiekty, w których wnętrzu znaleziono

materiał archeologiczny z XIII-XVI w., natrafiono podczas prac wykopaliskowych przed pierzeją rynku miasteczek Slavkov, Telč i Modřice w południowych Morawach (Michna 1971, s. 256; Výzkumy 2000, s. 71). Odkrycia pozostałości murów z okresu XV-XVI w. dokonano na rynku w Turnovie (Prostředník 1998, s. 179). W XVI wieku na drugim z rynków mosteckich usytuowana była budowla, z której odsłonięto fragmenty murów w kształcie prostokąta wraz z kamiennym parawanem (Velímský 1976, s. 198-200). Bardziej czytelna sytuacja wydaje się być w Čáslavi, gdzie przed zachodnią pierzeją przyrynkową podczas prac wykopaliskowych odkryto obiekty zagłębione. Zawartość ich wnętrza tworzyły fragmenty ceramiki z pierwszego stulecia istnienia jurydyki (zob. Tomášek 1997). Analogiczną sytuację zanotowano w pobliżu kościoła poza dzisiejszą zabudową, gdzie znaleziono grosz praski z początków XIV w. (Tomášek 1999, s. 165, przyp. 21). Obiekty, orientowane zgodnie z osią zachowanego układu miasta, zbudowano na planie czworokąta; badania archeologiczne odkryły też wejście z zabudowanym progiem oraz inne drewniane elementy konstrukcji. Podobny stan rzeczy udokumentowano w pobliżu środka południowej części rynku (Tomášek 1999, s. 165, przyp. 21). Nie ma więc podstaw do wysuwania teorii przesunięcia pierwotnej pierzei placu, także przez wzgląd na ewentualne przekształcenia układu urbanistycznego. Nadal jednak jest aktualne zagadnienie funkcji obiektów. Funkcjonowanie čáslavskich i chrudimskich obiektów zakończyło się w czasach pierwszych nakazów dotyczących organizacji przestrzeni publicznej i uściślenia przepisów budowlanych (zob. Pošvář 1956).

Nieliczne ślady obróbki ołowiu i srebra, odkryte w obiektach z Čáslavi (Tomášek 1997, s. 624) nasuwają przypuszczenia o ich związkach z eksploatacją metali kolorowych z miejscowych złóż. Resztki żużlu i skały zawierającej rudę żelazną stwierdzono w nawarstwieniach z XIII-XV w., przebadanych w latach pięćdziesiątych XX w. na rynku górniczej Jihlavy (Zimola 1998, s. 6-7, nr 3, 8). Zespół całych naczyń ze znaleziska w miejscu zburzonego bloku zabudowań na terenie placu pozwala domyślać się istnienia zbiorników lub studni. Bryłki żużla odkryto również w nawarstwieniach i obiektach lokalizowanych na placach i parcelach innych miast, w związku z czym nie można podobnych odkryć jednoznacznie wykorzystywać do argumentacji na rzecz ścisłych powiązań tych obiektów z górnictwem. Na bezpośrednie ślady przetwarzania miedzi oraz kuźniczego opracowania żelaza w 2. poł. XIII w.

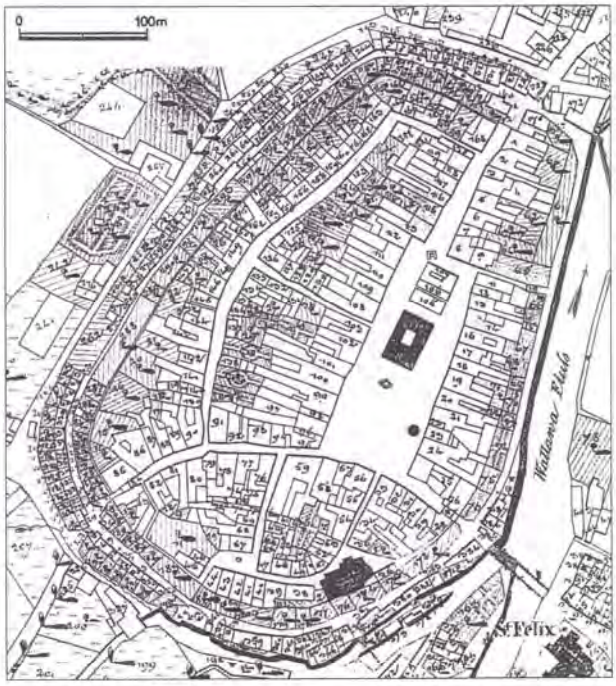

Ryc. 11. Sušice wg mapy z okresu około 1840 r. z zaznaczeniem kuźni z XIII w. (wg Hůrková 1998)

natrafiono na rynku w mieście Sušice (ryc. 11), tuż przed frontem jednego z domów (Hůrková 1998). Uwarunkowania topograficzne i zaawansowana technologia produkcji (Nováček 1998) poświadczają działalność warsztatu kuźniczego funkcjonującego tu przez pewien okres po założeniu miasta. Praskie i brneńskie źródła pisane z 1. poł. XIV w. informują o przepisach dotyczących rzemiosł niebezpiecznych (Pošvář 1956, 179-180). Jest wśród nich zakaz budowania warsztatów przed domem i rozporządzenie o ich umieszczeniu w obrębie parceli. Tylko w wyjątkowych przypadkach, kiedy na działce zabrakło miejsca, dopuszczano budowę kuźni tak, żeby sięgała najdalej 5 łokci przed dom (Pošvář 1956, s. 185). Konieczność stosowania takich ograniczeń świadczy nie tylko o tym, że kuźnie w XIII-XIV w. wchodziły nawet na kilka metrów na teren rynku. Zwraca też uwagę na fakt, że sytuacja zaobserwowana w Sušicy mogła być tolerowana również w późniejszym okresie. Władze miejskie wydawały też rozporządzenia o konieczności usuwania przybudówek, nad którymi nie było pomieszczeń mieszkalnych (Pošvář 1956, s. 184). Jednym z możliwych rozwiązań było dla właścicieli takich warsztatów wznoszenie podcieni.

Oprócz rozporządzeń regulujących zabudowę władze miejskie wydawały zalecenia dotyczące hałasu, uciążliwych zapachów, dymu i niebezpieczeństwa ewentualnych pożarów (Pošvář 1956, s. 190-191). Relacje źródeł pisanych (CIM II, nr 234, s. 362,

nr 258, s. 394) nakazujących umieszczanie uciążliwych i mniej bezpiecznych rzemiosł na peryferiach miasta, czy też poza obrębem murów, znajdują potwierdzenie w dotychczasowych wynikach badań archeologicznych. Przytoczyć tu można odkrycia reliktów warsztatów garncarskich z XIII wieku w pobliżu murów miejskich Jihlavy (Zatloukal 1998), poza obrębem miasta Česká Lípa (Gabriel 1979), na przedmieściu Domažlic (Procházka 1983), Sezimova Ústí oraz w pobliżu fortyfikacji Čáslavi (Richter 1970, s. 32-37; Hazlbauer, Richter 1988, s. 150-152). Podobnie usytuowane piece garncarskie, odkryte w zanikłych miastach lokacyjnych (Sigl 1986; Richter 1994), leżały niedaleko miejsca obróbki metali (Richter, Velímský 1993, s. 99). Kowale pracowali także w pobliżu murów Mostu (Klápště 1983, s. 477) oraz Tachova (Nováček 1996, s. 104). Coraz rzadsze występowanie żużla w późniejszych znaleziskach tachovskich oraz przewaga fragmentów zlewek daje możliwość interpretacji tego zjawiska jako procesu przemieszczania produkcji żelaza z terenu miasta do odlewni wiejskich. Proces ten nie odnosił się do kowali wyspecjalizowanych (Nováček 1996, s. 104). W rudonośnej okolicy Berouna funkcjonowały od XIV w. warsztaty odlewnicze w bezpośrednim sąsiedztwie złóż i cieków wodnych, natomiast pomimo dokładnej ewidencji archeologicznej nie udało się uzyskać żadnych dowodów obróbki metali na terenie samego miasta. Omawiając tematykę rzemiosł wykorzystujących ogień, należy wymienić piekarnie, które niewątpliwie, jak np. przy rynku w Soběslaviu (Krajíc, Skružný 1988), znajdowały się także w innych miastach.

Jest rzeczą naturalną, iż place służyły przede wszystkim do urządzania targów (zob. Winter 1906, s. 329-346). Tak jak na Śląsku, tradycje periodycznych targów dały nazwę kilku miasteczkom prywatnym (Úterý, Pátek, Sobotka). Oprócz dorocznych i regularnie urządzanych targów (Kejř 1998, s. 215-217) handel odbywał się też podczas przymusowego wystawiania towarów w trakcie przejazdu przez miasto albo przed ich eksportem za granice (CIM II, nr 21, 57-59; Winter 1906, s. 100-101). Za pozwoleniem gminy w ciągu całego roku ustawiano na rynku kramy, których liczba wielokrotnie wzrastała podczas jarmarków (Winter 1890, s. 539-540). Znane są skargi na przewracanie czy też przemieszczanie kramów nocą przez awanturników (Winter 1890, s. 547). Działo się tak na skutek nieprzestrzegania zaleceń, które już w XIV wieku nakazywały usuwanie tych urządzeń na noc poza teren placu (Pošvář 1956, s. 185). Do codziennego użytkowania służyły ławy, stragany i kramy, rozmieszczane w zależności od asortymentu sprzedawanych towarów. Kramy ustawiano obok siebie albo pod jednym dachem na rynku, ale też i poza nim (Winter 1906, s. 97, 319). O ich niezbyt skomplikowanych konstrukcjach świadczą m.in. zapiski o wzajemnych sprzeczkach kramarzy, prowadzących aż do bójek i rzucania żelaznymi odważnikami (Winter 1890, s. 599). W stałych, często kamiennych zabudowaniach na terenie placu, należących z reguły do gminy miejskiej, oferowali swoje wyroby piekarze, rzeźnicy, w dużych miastach z kolei sukiennicy, kuśnierze i inni (Winter 1890, s. 541-546). Ze schyłku średniowiecza zachowały się wzmianki o usuwaniu urządzeń handlowych z powierzchni placu, chociaż w mniejszych miastach nadal wznoszono nowe (Winter 1890, s. 508). Z rynku praskiego Starego Miasta usunięto tzw. *kotce* (kramy) już w XIV wieku, budując nowe w innym miejscu, w postaci znanej z miast polskich jako sukiennice (zob. Lorenc 1973, s. 124-125; *kotce* nowomiejskie – tamże, s. 174). W podobnych obiektach można się dopatrywać korzeni stałego bloku śródrynkowego z pomieszczeniami mieszkalnymi na pierwszym piętrze, jaki jeszcze do niedawna stał na rynku Jihlavy, a niegdyś także na jednym z placów praskiego Nowego Miasta (Lorenc 1973, s. 124, 174). W Čáslavi podobny zespół zabudowy śródrynkowej, poświadczony źródłowo już w XIV wieku, zniszczony został przez pożar w XVI wieku, a władze miasta nie zezwoliły na jego odbudowę (Winter 1890, s. 508). Wydanie prawomocnego zakazu jest również świadectwem tego, że chodziło w tym przypadku o zabudowę gminną. Ciekawy przypadek, w jaki sposób król okazał zainteresowanie wyglądem miasta, zanotowano w Budziejowicach: Karol IV wykupił kramy oraz domy na rynku, polecił je wyburzyć i udzielił miastu pewnych ulg w budowaniu nowych kramów dla piekarzy i rzeźników w bardziej odległej części miasta (CIM II, nr 412, s. 598-600). Także w Vysokim Mýcie nie odbudowano bloku śródrynkowego, zniszczonego w 1. poł. XV w., w którym mieścił się też ratusz (Dvořák, Hyksa 1969, s. 39). Mimo przypuszczalnie sporej ilości takich zabudowań w średniowiecznych Czechach, nie ma dotąd potwierdzających konkretnych dowodów archeologicznych. Z urządzeniami targowymi kojarzono kilka fragmentów belki odkrytej na rynku Hradca Králové (zob. Sigl, Vokolek 1992, s. 86;

Richter, Vokolek 1995, s. 122). Do innych miast możemy tylko odnieść relacje źródeł późnośredniowiecznych, zawierające dane topograficzne z XIII-XIV w. (zob. Winter 1890, s. 538-589). Nieco światła do problematyki wnoszą wzmianki o istnieniu kramów, nierzadko w posiadaniu sołtysa.

Podobnie jak na Śląsku (Czerner, Lasota 1995, s. 52-53), także w Czechach i na Morawach, można spotkać w źródłach XIII-XIV-wiecznych relacje o zabudowaniach określanych jako *domus mercatorum, kaufhaus, theatrum* itp. (kraje niemieckie zob. Nagel 1971). Najstarsze o nich wzmianki w krajach czeskich pochodzą z Moraw i Śląska (zob. Šebánek 1963, s. 55-60). *Kaufhaus* ołomuniecki, udokumentowany w 1261 r., nie miał jednak nic wspólnego z identycznie zwanym urządzeniem, usytuowanym w 2. poł. XIV wieku w pobliżu ratusza (Šebánek 1963, s. 59-60). *Cauphaus* w Głubczycach, który J. Kejř (1998, s. 218) uważa bez powodów za niezbyt złożony konstrukcyjnie zespół kramów (por. Czerner, Lasota 1995, s. 54), bywa kojarzony z prawem miejskim pochodzącym z Frankonii (Bakala 1977, s. 102-104, 119-120; por. Šebánek 1963, s. 57-58). Bezpośrednio Czech dotyczą dopiero zapiski z 3. ćw. XIV w., poświadczające zakładanie domów kupieckich w Vodňanach, Moście i Žatcu (Winter 1906, s. 328; Šebánek 1963, s. 55, 58). W odniesieniu do sporadycznych wprawdzie wzmianek można jednak wysunąć przypuszczenie, że w XIV w. domy kupieckie, dostosowane do wyspecjalizowanej sprzedaży, istniały w wielu miastach czeskich. Nie znamy żadnych przekazów o ich usytuowaniu w rynku. Na przykład w benedyktyńskim Broumovie, gdzie w 1419 r. wydano zezwolenie na budowę ratusza, w którym można było sprzedawać różne towary, sklepy znajdowały się w obrębie licznych domów zespołu ratuszowego. Powszechnym jednak zjawiskiem było stopniowe usuwanie urządzeń kupieckich z ratuszów (Šebánek 1963, s. 54-55). Także domy kupieckie w czasie oporu przeciw organizacji monopolu i rozwoju konkurencji przestawały być potrzebne.

Brak natomiast w Czechach dowodów do rozpowszechnionego twierdzenia, iż dom kupiecki stał się zalążkiem późniejszego ratusza. Typ architektoniczny ratusza gotyckiego, jaki znamy z północnej części Europy Środkowej (Paul 1985; Meckseper 1994, s. 128-133), nie znalazł w Czechach zastosowania. Pierwsze rady miejskie odbywały posiedzenia w domach prywatnych (zob. Kejř 1998, s. 244). W okresie XIV-XV w. rady miejskie wykupywały domy przy rynku, uzyskując w ten sposób pomieszczenia dla swej instytucji (zob. Winter 1890, s. 474-475). Brak ratuszów w miastach czeskich w XIII i pierwszych dziesięcioleciach XIV w. poświadcza też w miarę rzetelny zasób wiedzy w zakresie historii rozwoju zespołu ratuszowego w Starym Mieście praskim, najważniejszym na terenie Czech. O jego początkach można mówić w związku z zakupem przez radę miejską jednego z przyrynkowych domów mieszkalnych w 1338 r. Dopiero w latach 60. XIV wieku *kotce* z rynku usunięto (Winter 1890, s. 508). Wyniki badań wykopaliskowych pod gotycką wieżą ratusza we wschodnioczeskiej Poličce (Frolík, Sigl 1992, s. 67-68) można skojarzyć z treścią dokumentu o założeniu miasta z 1265 r. (patrz wyżej). Fundamenty tej wieży naruszyły nawarstwienia zawierające zabytki ceramiczne z 1. poł. XIV w., zlokalizowane na podłożu nieco uszkodzonym przez pozostałości po lekkiej konstrukcji drewnianej. Ratusz w Poličce jest wolno stojącym zabudowaniem pośrodku placu. Z podobnym usytuowaniem ratusza o gotyckich fundamentach spotkać się dzisiaj możemy w licznych miastach Śląska, północnych Moraw i północno-wschodnich średniowiecznych Czechach. W Lanškrounie czy Dobrušce, umieszczenie ratuszów z XVI w. zgodne jest z sytuacją w miastach Kotliny Kłodzkiej po drugiej stronie Gór Orlickich. Prawdopodobnie jako samodzielny budynek wzniesiono początkowo ratusz w Hradcu Králové. Aż do 1. poł. XV w. stał też *rathúz* na rynku Vysokiego Mýta (Dvořák, Hyksa 1969, s. 39), po zniszczeniu odbudowany w pierzei rynku. Spośród miast północnoczeskich ratusze stały na placach w Libercu, Českim Dubie, Frýdlancie i in. Nierzadko mamy w Czechach do czynienia z ratuszem jako częścią całego zespołu zabudowań, wzniesionych na rozległej powierzchni placu, jak można by sądzić na podstawie układów przestrzennych Kouřimi, Českiego Brodu czy Sušic, gdzie blok ratuszowy powiększono przez zabudowanie pobliskich działek zniszczonych przez pożar. Pod względem rozplanowania urbanistycznego tak śląskich, jak i czeskich miast, obserwujemy w ciągu pierwszego stulecia ich egzystencji w miarę jednakowy rozwój, później natomiast następują tendencje do rozbieżności. Jednym ze skutków tego zróżnicowania było w Czechach, w czasach nasilenia nakazów dotyczących porządku urbanistycznego miasta (zob. Pošvář 1956), usunięcie z powierzchni placów śródrynkowych zabudowań kupieckich, a czasami też, w północno-wschodniej części kraju, ratuszy.

Od średniowiecza na rynkach wielu czeskich miast budowano podcienia. Podobnie jak w krajach niemieckich pełniły one funkcje reprezentacyjne (por. Meckseper 1994, s. 133-135). Takim rzadko spotykanym przykładem może być ratusz z podcieniami w Českiej Lípie (Gabriel, Panáček 1992, s. 153-154). Już w 2. poł. XIII w. powstały na rynku w Jihlavie łuki podcieni domów mieszkalnych zwrócone w kierunku ratusza. Nasuwa się pytanie co do relacji podcieni do pierwotnie wytyczonych działek. Dotychczas utrwaliła się niezbyt przekonująca hipoteza, według której do najstarszych kamienic z lat 60. XIII w. podcienia dobudowano, natomiast od lat 70. wznoszono je wraz z domem mieszkalnym, nie przekraczając granic parceli (Vošahlík 1981, s. 465). Kolejne przykłady z miast czeskich potwierdzają późniejsze, dodatkowe wystawianie filarów na teren placu, przed wytyczoną początkowo pierzeję (zob. Klápště, Velímský 1977, s. 84). Podcienia na praskim Rynku Staromiejskim (Muk 1995, s. 46) przekroczyły linię parcelacyjną i wkroczyły na teren publiczny w 2. poł. XIII w. Po upływie kilkudziesięciu lat od założenia praskiego Havelskiego miasta poszerzono piętra domów na placu, opierając je o kamienne sklepienia (Radová-Štiková 1984, s. 108, 110). W miastach rozwiniętych gospodarczo zamieniano od XIV w. wysunięte na plac konstrukcje drewniane kamiennymi, na których umieszczano następną kondygnację (Radová-Štiková 1984, 103; Pošvář 1956, 184-185). W ten sposób, na skutek działalności budowlanej poszczególnych mieszczan, powstawały stopniowo na placach licznych miast czeskich zwarte pierzeje z podcieniami. Ze sklepów w podcieniach domów prywatnych nie odprowadzano podatków do kasy miejskiej, a więc inaczej niż kiedyś z domów kupieckich. Obniżało się przy tym jednak bezpieczeństwo handlu, zagrożonego wymuszeniami haraczów, określanych w źródłach jako *výpalné* (CIM II, nr 236, s. 364-365). Teorię dodatkowego budowania podcieni potwierdzają niejednokrotnie naroża placów i usytuowanych tam domów, które nie odpowiadają przeciwległym liniom pierzei ulicznych. Dynamika rozwoju mogła w skrajnych przypadkach doprowadzić do zaboru części terenu publicznego przed domem poprzez zagrodzenie łuków podcieni oraz włączenie tej przestrzeni do działki domu, jak to miało miejsce w nowożytnych Litomierzycach (ryc. 12) i prawdopodobnie w późnośredniowiecznym Pilźnie (zob. Nováček 1995, s. 234). Pozostałości konstrukcji drewnianych przed pierzeją północną Wielkiego Rynku (Velké náměstí) w Hradcu Králové nie pozwalają w dostatecznym stopniu wnioskować o istnieniu w tym czasie daszków wysuniętych

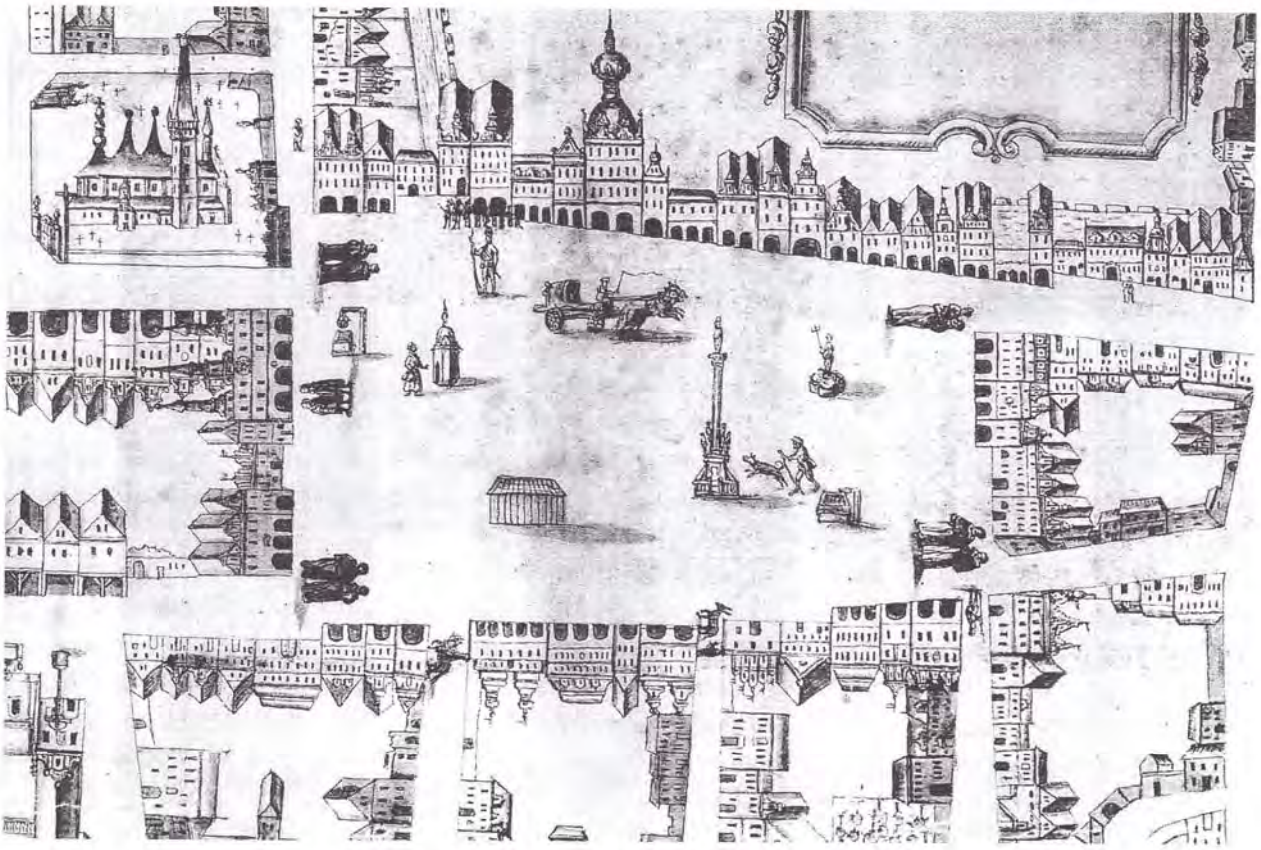

Ryc. 12. Rynek w Litoměřicach, fragment planu miasta z 1788 r.

przed linię murów (zob. Sigl, Vokolek 1992, s. 87; Richter, Vokolek 1995, s. 122). Już na pocz. XV w. zostały zamurowane łuki podcienia w Jihlavie (Vošahlík 1981, s. 450, 457). Byłoby jednak zbyt pochopne uważać powstanie w 1. poł. XIV w. zachodniego frontu praskiego domu „Pod Dzwonem" (U zvonu) na Rynku Staromiejskim, kojarzonego z najwyższymi warstwami arystokracji (Majer 1988, s. 122-123), za rezultat przywłaszczenia sobie terenu mającego początkowo służyć za miejsce pod budowę podcienia (jak w przypadku sąsiednich, wyżej omawianych domów). W większości wypadków przestrzegano jednak pierwotnej linii parceli, zachowując przestrzeń publiczną. Same władze miejskie starały się zabronić mieszczanom zajmowania terenu w obrębie podcieni, wydając różne nakazy usuwania przeszkód ograniczających przestrzeń przed domem (Pošvář 1956, s. 185).

W ramach dbania o czystość i stan powierzchni rynku utrzymywano też na koszt gminy nawierzchnię podcieni. Do inwestycji miasta należało z reguły również wybrukowanie samego rynku. Nieraz także fundowali je właściciele domów przyrynkowych, tak jak to miało miejsce w 1568 r. w Hradcu Králové, gdzie gmina dostarczyła bezpłatnie surowca (Mikulka 1997, s. 350). Częściowo zachowane warstwy kamieni pod poziomem nawierzchni są świadectwem dążeń gminy do jak najlepszego jej użytkowania i przejezdności. W Hradcu Králové wzmacniano powierzchnię Wielkiego Rynku już w XIII wieku (Sigl, Vokolek 1992, s. 86). Warstwa zawierająca drobne kamyki, nakładana po uprzedniej niwelacji podłoża, i tak nie zdołała zapobiec zanieczyszczaniu nawierzchni. Zjawisko to poświadcza nawarstwienie o grubości 0,5 m zachowane pod poziomem obecnej nawierzchni. Fakt kilkukrotnego wzmacniania hradeckich szlaków komunikacyjnych znajduje potwierdzenie w źródłach pisanych z połowy wieku XIV (CIM II, nr 374, s. 546-547); wyniki badań archeologicznych sugerują też powstanie w tym samym czasie warstwy nieregularnie układanego bruku (Richter, Vokolek 1995, s. 122). W trakcie tych prac wyrywano fragmenty nawierzchni oraz ponownie je wykorzystywano, aż do ustabilizowania jej poziomu na początku XVI w. (zob. Richter, Vokolek 1995, s. 122). Również z innych miast pochodzą pierwsze zapiski dotyczące prawa pobierania opłaty, tzw. brukowe (*dlažebné*) za przejazd oraz pierwsze ulgi podatkowe udzielane gminom od początku drugiej tercji XIV w. w celu zgromadzenia środków do wybrukowania i utrzymywania nawierzchni (CIM II, nr 183, s. 300-301; nr 191, s. 313; nr 375, s. 547; nr 387, s. 560; nr 433, s. 625; oraz Winter 1890, s. 179-186). Można przypuszczać, że w miastach czeskich, podobnie jak we Wrocławiu (zob. Buśko 1999, s. 39-40), brukowano najpierw główne ciągi uliczne. Bruk nie był jednak najstarszą formą umocnienia nawierzchni rynku. Ślady najstarszych prób usprawnienia miejskich rynków obserwujemy w obrębie warstw drobnych kamieni z XIII w., na jakie natrafiono np. w Chrudimiu (Frolík, Sigl 1998, s. 117) czy Českim Brodzie (Frolík 1996, s. 740). W Čáslavi najstarszy poziom regulacji terenu mieści się bezpośrednio na podłożu – drobne kamyki (Tomášek 1997, ryc. 4:1105) przykryły tam obiekty zasypane w XIII wieku. Na ten poziom z kolei nałożyła się warstwa z materiałem z następnego stulecia. W końcu na niej umieszczono, wcale nie ostatnią, warstwę bruku. Ograniczony jednak zasięg prac archeologicznych nie daje nam zwykle możliwości dostatecznego wglądu w kwestię, czy najstarsze prace wzmacniające teren odniosły się tylko do pewnych, eksponowanych odcinków czy też do całej powierzchni placu.

W mniejszych miastach, wybrukowanych często dopiero w XVI stuleciu (Winter 1890, s. 502-505), bardzo rzadko udaje się zidentyfikować pod zachowaną nawierzchnią ślady dawniejszego wzmocnienia terenu kamieniem. W Březnicy (Kašpar 1998, s. 22) i Rakovníku (Vařeka 1997, s. 413, 419) nowożytny bruk poprzedzała warstwa kamieni, ułożonych nieregularnie w późnym średniowieczu, na które nawarstwił się w dalszych dziesięcioleciach materiał organiczny. Nawet przed ratuszem praskiego Starego Miasta leżały w XV wieku znaczne ilości zwierzęcego nawozu (SLČ, s. 78). Z taką sytuacją można było spotkać się jeszcze w barokowych miastach Czech. W wielu ośrodkach, nawet królewskich, starszych nawierzchni kamiennych pod zachowanym dotąd brukiem nie stwierdzono. Różnica między poziomem podłoża, ewentualnie nawarstwień przedlokacyjnych, a obecną nawierzchnią, często wynosi zaledwie kilkadziesiąt centymetrów. Nie odnotowano na podstawie źródeł archeologicznych wyraźnych konsekwencji utrudnień wynikających z podnoszenia się poziomu terenu w stosunku do naziemnej zabudowy mieszkalnej. Przyczyny niewielkiego przyrostu warstw szukamy raczej w utrzymaniu i konserwacji miejsc publicznych, aniżeli w problematyce genezy (stałych) domów czy murowanych. Wzmacnianie nawierzchni na terenie publicznym za pomocą kamieni

Ryc. 13. Chrudim, rynek od północnego wschodu. Tradycyjny targ koński w połowie XIX w. (ze zbiorów Muzeum powiatowego w Chrudimiu)

powodowało starania gminy o jej odpowiednie czyszczenie. W częściach centralnych miast lokacyjnych zanikłych prawdopodobnie już kilkadziesiąt lat po założeniu (Richter, Velímský 1993; Sigl 1986) nie stwierdzono żadnych śladów wzmacniania nawierzchni. Brak dołów kloacznych na ich działkach, a także niezbyt wyraźne podwyższenie terenu w miastach istniejących do dzisiaj nasuwają pytanie o likwidację odpadów w XIII wieku. Nie ma wątpliwości co do powszechnego niegdyś przykrywania nawierzchni faszyną (w formie staroczeskiej *dlaha*), której ślady, z uwagi na znikome szanse zachowania (zob. Sigl, Vokolek 1992, s. 86), można w Czechach dostrzec już tylko w dzisiejszym określeniu kamiennej nawierzchni (po czesku *dlažba*, ryc. 13).

Umocnienia nawierzchni sprawiły, że ich poziom na placach w miastach czeskich od XV-XVI w. nie ulegał już zmianom. W ten sposób zamyka się także wgląd w rozwój placu miejskiego metodą archeologiczną. Możliwości te ogranicza także zakres dotychczasowych badań oraz poziom naszych wiadomości o rozwoju urbanistycznym średniowiecznego miasta. One też determinują znaczenie wyżej opisanych przypuszczeń i założeń. Na wiele z nich wpływają przede wszystkim zagadnienia wynikające z niedostatecznego zasobu bazy źródłowej. Do takich zastrzeżeń odnoszą się też prezentowane tu wnioski, wyrażone w nadziei, iż nowe ustalenia przyczynią się wkrótce do ich obalenia.

LITERATURA

Anderle J., Procházka Z.,
1996 *Stavební vývoj kostela Narození Panny Marie v Domažlicích*, „Muzejní a vlastivědná práce", 34 – „Časopis Společnosti přátel starožitností", t. 104, s. 1-5.

Bakala J.,
1972 *Počátky těžby kovů v Nízkém Jeseníku a vznik Horního Benešova*, „Časopis Slezského muzea", t. 21, série B – Vědy historické, s. 161-179.
1977 *Zrod městského zřízení na středověkém Opavsku*, „Časopis slezského muzea", t. 26, série B, s. 97-122.
1979 *K úloze městského fojta a lokačních listin*, „Folia historica bohemica", t. 1, s. 231-237.

Borská-Urbánková M.,
1964 *Majetková a sociální struktura Českých Budějovic koncem 14. a počátkem 15. stol.*, „Sborník archivních prací", t. 14/1, s. 119-173.

Buśko C.,
1999 *Badania archeologiczne ulic wrocławskich*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", t. 47, s. 39-50.

CDB V/1,
Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae, Tomi V, fasciculus primus, J. Šebánek, S. Dušková [ed.], Praha 1974.

CIM II,
Codex iuris municipalis regni Bohemiae, Tomus II, J. Čelakovský [ed.], Praha 1895.

Czerner R., Lasota C.,
1995 *Średniowieczne sukiennice na Śląsku*, [w:] *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech. Miasto*, Wrocław, s. 51-60.

Doležel J.,
2000 *K vývoji městského zřízení na Brněnsku do roku 1411*, „Mediaevalia archaeologica", t. 2, (w druku).

Durdík T.,
1998 *Hrady kastelového typu 13. století ve střední Evropě*, Praha.

Durdík T., Frolík J.,
1981 *Ke stavební podobě a dispozici městského hradu v Chrudimi*, „Archaeologia historica", t. 6, s. 107-115.

Dvořák R., Hyksa F.,
1969 *Kniha úzká bílá. Městská registra vysokomýtská 1423-1464*, Choceň.

Ernée M.,
1995 *Archeologické výzkumy v historickém jádru Českého Krumlova v roce 1994*, „Archeologické rozhledy", t. 47, s. 455-460.

Frolík J.,
1996 *Archeologický výzkum Českého Brodu v letech 1994-1995*, „Archeologické rozhledy", t. 48, s. 737-747.

Frolík J., Sigl J.,
1992 *Nové poznatky o počátcích Poličky na základě archeologických nálezů*, „Sborník Společnosti přátel starožitností", t. 3, s. 67-76.
1998 *Chrudim – od slovanského hradiště k vrcholně středověkému městu*, [w:] *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech. „Rewolucja" XIII wieku*, Wrocław, s. 113-120.

Gabriel F.,
1979 *Počátky hrnčířství v České Lípě*, „Archaeologia historica", t. 4, s. 257-265.

Gabriel F., Panáček J.,
1992 *Českolipská radnice jako hmotný pramen*, „Sborník Společnosti přátel starožitností", t. 3, s. 151-165.

Hauserová M.,
1992 *Příspěvek ke genezi půdorysného rozvrhu zakládaných měst v českých zemích*, „Zprávy památkové péče", s. 9-15.

Hazlbauer Z., Richter M.,
1988 *Kadluby pro výrobu gotických kamnových článků*, „Sborník Kruhu přátel Muzea hlavního města Prahy", t. 1, s. 149-155.

HEREIT P.,
1998 *Domažlice, okr. Domažlice*, [w:] *Výzkumy v Čechách 1996-97*, č. 159, Praha, s. 44.
HOENIG A.,
1921 *Deutsche Städtebau in Böhmen*, Berlin.
HRAŠE J. K.,
1895 *Dějiny Náchoda*, Díl I, Náchod.
HŮRKOVÁ J.,
1998 *Archeologický výzkum v Sušici v roce 1996*, „Sborník Západočeského muzea v Plzni", Historie, t. 14, s. 114-134.
JEŽEK M.,
1995 *K prvotní poloze Rakovníka*, „Archaeologia historica", t. 20, s. 141-146.
1996 *Česká města na foliích würzburského alba (1. část)*, „Průzkumy památek", t. 3/2, s. 35-50.
1997 *Hospodářský region středověkého města*, [w:] *Život v archeologii středověku*, Praha, s. 309-320.
1999 *Kastel východočeského typu? A další otázky ze středověké Chrudimi*, „Archeologické rozhledy", t. 51, s. 833-871.
2000 *Výzkum v místě kašny na Malém náměstí v Hradci Králové*, „Zpravodaj Muzea v Hradci Králové", t. 26, (w druku).
JIRÁSKO L.,
1986 *Ke genezi Stříbra a jeho středověkých staveb*, „Minulosti západočeského kraje", t. 22, s. 131-153.
KAŠPAR V.,
1998 *Březnice, okr. Příbram*, [w:] *Výzkumy v Čechách 1996-97*, Praha, s. 21-22.
KEJŘ J.,
1998 *Vznik městského zřízení v českých zemích*, Praha.
KLÁPŠTĚ J.,
1983 *Studie o středověké studně z Mostu*, „Památky archeologické", t. 74, s. 443-492.
1994 *Paměť krajiny středověkého Mostecka*, Most.
1995 *Stadt und Umland. Von Wandel einer Landschaft im Zuge der Urbanisierung*, [w:] *Burg – Burgstadt – Stadt. Zur Genese mittelalterlicher nichtagrarischer Zentren in Ostmitteleuropa*, Berlin, s. 207-211.
1995b *Stavební vývoj a místní souvislosti kostela P. Marie v Mostě*, [w:] *Archeologické výzkumy v severozápadních Čechách v letech 1983-1992*, Most, s. 263-277.
1996 *Urbanizace střední Evropy jako archeologický problém*, [w:] *Słowiańszczyzna w Europie średniowiecznej*, cz. 2, Wrocław, s. 23-30.
1997 *Das mittelalterliche Most und das moster Land: die Stadt und ihre Region*, [w:] *Život v archeologii středověku*, Praha, s. 327-341.
KLÁPŠTĚ J., VELÍMSKÝ T.,
1977 *K charakteru zástavby středověkého Mostu*, [w:] *Středověká archeologie a studium počátků měst*, Praha, s. 77-90.
KOUŘIL P., PRIX D., WIHODA M.,
1998 *Středověké fortifikace a „Jesenická stezka" v údolí Černé Opavy*, „Archaeologia historica", t. 23, s. 111-131.
KRAJÍC R., SKRUŽNÝ L.,
1988 *Výzkum středověké pekárny v Soběslavi, okr. Tábor*, „Archaeologia historica", t. 13, s. 117-131.
KUTHAN J.,
1993 *Přemysl Otakar II. Král železný a zlatý, král zakladatel a mecenáš*, Vimperk.
LÍBAL D.,
1958 *Rozwój miast czeskich od XI wieku do rewolucji husyckiej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", t. 3, s. 241-268.
LÍBAL D., HANZLÍKOVÁ H.,
1995 *Stříbro, bývalý minoritský klášter, nové poznatky o jeho stavebním vývoji*, „Historický věstník Stříbrska", t. 1, s. 35-47.
LORENC V.,
1973 *Nové Město pražské*, Praha.
MACEK J.,
1998 *Jagellonský věk v českých zemích (1471-1526). Města*. Praha.
MAJER J.,
1988 *Dům U bílého zvonu na Staroměstském náměstí v Praze*, „Umění", t. 36, s. 97-126.
MECKSEPER C.,
1994 *Mittelalterliche und frühneuzeitliche Rathäuser in Niederdeutschland*, [w:] G. U. Grossmann [red.], *Das Rathaus in Höxter*, München – Berlin, s. 127-149.
MICHNA P. J.,
1971 *Přehled archeologických výzkumů na Moravě za rok 1970*, „Vlastivědný věstník moravský", t. 23-2, s. 251-264.
MIKULKA J.,
1997 *Dějiny Hradce Králové do roku 1850*, t. I/2, Hradec Králové.
MŁYNARSKA-KALETYNOWA M.,
1980 *Rozwój sieci miejskiej na Śląsku na przełomie XII/XIII i w XIII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", t. 28, s. 349-361.
MORAWSKI Z.,
1991 *„Intra muros". Zarys problematyki cmentarza miejskiego w średniowieczu*, [w:] *Czas, przestrzeń, praca w dawnych miastach. Studia ofiarowane Henrykowi Samsonowiczowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa, s. 93-99.
1992 *Funkcje religijne placów miejskich w średniowiecznej Polsce*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", t. 40, s. 295-303.
MOŻDZIOCH S.,
1996 *Dwa wielkie plany. Wczesnomiejskie zespoły osadnicze a miasta lokacyjne na Śląsku*, [w:] *Słowiańszczyzna w Europie średniowiecznej*, cz. 2, Wrocław, s. 31-42.
MUK J.,
1995 *Pozdně gotický městský dům v Čechách*, [w:] *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech. Miasto*, Wrocław, s. 41-50.
NAGEL G.,
1971 *Das mittelalterliche Kaufhaus und seine Stellung in der Stadt. Eine baugeschichtliche Untersuchung an südwestdeutschen Beispielen*, Berlin.
NECHVÁTAL B.,
1974 *Středověké pohřebiště u kostela sv. Jakuba v Berouně*, „Archeologické rozhledy", t. 26, s. 409-411.
NOVÁČEK K.,
1994 *K počátkům Březnice, Podbrdsko*, t. 1, s. 17-38.
1995 *Současný stav a perspektivy výzkumu středověkých domů v Plzni*, „Zprávy památkové péče", t. 55/7, s. 231-234.
1996 *Městská archeologie v Tachově: výhledy a perspektivy*, „Sborník Západočeského muzea v Plzni", t. 13 – Historie, s. 92-110.
1998 *Rozbor metalurgických nálezů z Náměstí Svobody v Sušici*, „Sborník Západočeského muzea v Plzni", „Historie", t. 14, s. 135-138.
PAUL J.,
1985 *Rathaus und Markt*, [w:] *Stadt im Wandel. Kunst und Kultur des Bürgertums in Norddeutschland 1150-1650, Ausstellungskatalog*, t. 4, Stuttgart – Bad Cannstadt, s. 89-118.
PIEKALSKI J.,
1999 *Od Kolonii do Krakowa. Przemiana topografii wczesnych miast*, Wrocław.
POŠVÁŘ J.,
1956 *K dějinám městského stavebního práva v Čechách a na Moravě do počátku 19. století*, „Právněhistorické studie", t. 2, s. 176-197.
PRIX D.,
1999 *Gotická přestavba kostela Panny Marie ve Starém Městě u Bruntálu*, „Umění", t. 47, s. 3-17.

PROCHÁZKA Z.,
1983 *Domažličtí hrnčíři na Hořejším předměstí ve 14. a 15. století*, Domažlice.
PROSTŘEDNÍK J.,
1998 *Nález radnice z konce 15. století na náměstí Českého ráje v Turnově?*, „Zpravodaj muzea v Hradci Králové", t. 24, s. 177-183.
RADOVÁ M., HAUSEROVÁ M.,
1991 *Lokační urbanismus*, „Archaeologia historica", t. 16, s. 121-130.
RADOVÁ-ŠTIKOVÁ M.,
1975 *Příspěvek architekta k počátkům Kouřimi*, „Archeologické rozhledy", t. 27, s. 281-282.
1984 *Domovní loubí ve středověku*, [w:] *Urbes medii aevi*, Praha, s. 103-111.
RAZÍM V.,
1989a *Přemyslovské hradby města Domažlic*, „Časopis Národního muzea", řada historická, t. 158, s. 1-27.
1989b *Marginálie k raně gotické architektuře Domažlic*, „Památky a příroda", t. 14, s. 328-333.
1993 *K počátkům města Rakovníka. K problematice vesnického urbanismu ve středních Čechách*, „Památky středních Čech", t. 7/3, s. 9-23.
1994 *K diskusi o tzv. středoevropském kastelu*, „Archeologické rozhledy", t. 46, s. 629-631.
1996 *Sakrální stavby v systému obrany středověkých měst*, „Archaeologia historica", t. 21, s. 151-167.
2000 *K některým otázkám vymezení hranic středověkého města*, „Archaeologia historica", t. 25, (w druku).
RBM II,
Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae II., J. Emler [ed.], Praha 1882.
RICHTER M.,
1970 *Archeologický výzkum v Sezimově Ústí*, [w:] *Tábor. Sborník k 550. výročí vzniku města*, Tábor, s. 23-38.
1979 *Archeologický výzkum českých měst 13. století*, „Hospodářské dějiny", t. 4, s. 5-41.
1994 *Hrnčířská pec ze Starého Mýta (k otázce počátků vrcholně středověké keramiky)*, [w:] *Mediaevalia archaeologia bohemica 1993*, „Památky archeologické" – Supplementum, t. 2, s. 145-157.
RICHTER M., SIGL J.,
1988 *Archeologický výzkum Starého Mýta v roce 1987*, „Zpravodaj KMVČ", t. 15/1, s. 95-103.
RICHTER M., VELÍMSKÝ T.,
1993 *Die archäologische Erforschung Žvon Stadtwüstungen des 13. Jahrhunderts in Böhmen*, „Siedlungsforschung. Archäologie – Geschichte – Geographie", t. 11, s. 83-110.
RICHTER M., VOKOLEK V.,
1995 *Hradec Králové. Slovanské hradiště a počátky středověkého města*, Hradec Králové.
SIGL J.,
1986 *Excavations at the mediaeval settlement of Staré Mýto in E Bohemia*, [w:] *Archaeology in Bohemia 1981-1985*, Praha, s. 243-245.
1995 *Předstihový výzkum v Hradební ulici čp. 14 v Chrudimi v r. 1994*, „Zpravodaj muzea v Hradci Králové", t. 21, s. 61-72.
1999 *Změna struktury městské zástavby na Malém náměstí v Hradci Králové*, „Archaeologia historica", t. 24, s. 161-168.
SIGL J., VOKOLEK V.,
1992 *Výzkum Velkého náměstí v Hradci Králové*, „Archaeologia historica", t. 17, s. 83-90.
SLČ,
Staré Letopisy České z rukopisu Křižovnického, F. Šimek, M. Kaňák [ed.], Praha 1959.
SOMMER J.,
1994 *Nález ze západní stěny depozitáře kostela sv. Gottharda v Českém Brodě*, „Průzkumy památek", t. 1/1, s. 118-119.
SOWINA U.,
1995 *Średniowieczna działka miejska w świetle źródeł pisanych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", t. 43, s. 323-331.
STRNAD J.,
1891 *Listář královského města Plzně a druhdy poddaných osad. Část I. Od r. 1300-1450*, Plzeň.
ŠEBÁNEK J.,
1952 *Uničovská listina z r. 1223*, „Časopis Společnosti přátel starožitností", t. 60, s. 1-15.
1963 *K otázce kupeckého domu v Olomouci*, „Slezský sborník", t. 61, s. 46-60.
ŠEBÁNEK J., DUŠKOVÁ S.,
1956 *Česká listina doby přemyslovské, III. – Listina měst a jejich obyvatel*, „Sborník archivních prací", t. 6-2, s. 99-160.
ŠIMÁK J. V.,
1938 *České dějiny. Dílu I. část 5. Středověká kolonisace v zemích českých*, Praha.
ŠMAHEL F.,
1982 *Základy města: Tábor 1432-1452*, „Husitský Tábor", t. 5, s. 7-135.
ŠMEJDA L.,
1999 *K hmotné kultuře Vysokého Mýta ve středověku*, „Medievalia archaeologica", t. 1, s. 169-192.
TOMÁŠEK M.,
1997 *To the beginnings of the town of Čáslav: Rescue excavations on Žižka Square and their results*, [w:] *Život v archeologii středověku*, Praha, s. 620-629.
1999 *Čáslav und das Čáslaver Land*, „Mediaevalia archaeologica", t. 1, Praha, s. 157-168.
URBAŃCZYK P.,
1992 *Plac miejski – skutek czy warunek powstania miasta?*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", t. 40, s. 283-288.
VAŘEKA P.,
1997 *Záchranné archeologické výzkumy v Rakovníku*, „Archeologie ve středních Čechách", t. 1, s. 411-422.
VELÍMSKÝ T.,
1976 *Archeologický výzkum historického jádra Mostu v roce 1974*, „Archaeologia historica", t. 1. s. 197-204.
1995 *Ke genezi vrcholně středověkého města Kadaně*, [w:] *Archeologické výzkumy v severozápadních Čechách 1983-1992*, Most, s. 225-238.
VOŠAHLÍK A.,
1981 *K počátkům stavebního vývoje měšťanských domů v Jihlavě*, „Památky a příroda", t. 6, s. 449-470.
VÝZKUMY
2000 *Výzkumy. Ausgrabungen. 1993-1998, Brno.*
WINTER Z.,
1890 *Kulturní obraz českých měst. Život veřejný v XV. a XVI. věku*, Díl I, Praha.
1906 *Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XIV. a XV. století*, Praha.
ZATLOUKAL R.,
1998 *Středověké hrnčířské pece z Jihlavy a okolí*, „Vlastivědný sborník Vysočiny", t. 11 – oddíl věd společenských, s. 27-44.
ZIMOLA D.,
1998 *Archeologické výzkumy v Jihlavě*, „Vlastivědný sborník Vysočiny", t. 11 – oddíl věd společenských, s. 3-25.
ŽEMLIČKA J.,
1980 *Bezdězsko – „královské území" Přemysla Otakara II.*, „Československý časopis historický", t. 28, s. 726-751.
1995 *Středověké město v Čechách a na Moravě v pohledech současného výzkumu*, [w:] *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech. Miasto*, Wrocław, s. 23-27.
1998 *„Právo nucené směny" při zakládání středověkých měst*, „Český časopis historický", t. 96, s. 502-531.